

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Eldarlı Eldar Azər

«Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində maliyyə nəzarətinin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri»

mövzusunda

Magistr Dissertasiyası

İstiqamətin şifri və adı:

060403 Maliyyə

İxtisaslaşma:

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Qurbanov B.Ş

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Kərimov A.M

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
--------------------	----------

I FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları.....

Ошибка! Закладка не определена.

1.1 Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində təşkilinin nəzəri və normativ hüquqi aspektləri**Ошибка! Закладка не определена.**

1.2 Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin inkişafı və bu sahədə aparılmış islahatların xüsusiyyətləri **Ошибка! Закладка не определена.**

II FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....O

шибка! Закладка не определена.

2.1. Maliyyə nəzarətinin təşkili sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi vəziyyəti **Ошибка! Закладка не определена.**

2.2. Dövlət maliyyə nəzarətinin ayrı ayrı növlərinin təşkilinin qiymətləndirilməsi və praktiki təhlili **Ошибка! Закладка не определена.**

2.3. Qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....44

III FƏSİL. Dünya maliyyə böhranı şəraitində maliyyə nəzarətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi 49

3.1. Dövlətin antikorrupsiya siyasətinin təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri..... 49

3.2 Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində maliyyə nəzarətinin optimallaşdırılması..... 57

Nəticə Ошибка! Закладка не определена.

Ədəbiyyat siyahısı..... 72

Summary 74

Резюме..... 75

Magistrant: _____ Eldarlı E. A

Elmi rəhbər: _____ i.e.n., dos. Qurbanov B.Ş

Giriş

Mövzunun aktuallığı.

Hər bir ölkə sağlam iqtisadiyyata, sağlam iqtisadiyyat isə düzgün maliyyə siyasətinə əsaslanır. İqtisadiyyatın səviyyəsi maliyyə göstəricilərindən asılıdır. Çünki iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edən dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin yaradılması və xərclənməsi maliyyə münasibətlərinin qurulmasının əsas vəzifəsidir.

İqtisadi münasibətlərin əsas qolu kimi maliyyə münasibətləri iqtisadiyyatın hər sahəsində müəyyən təsirə malikdir. Adətən maliyyə münasibətləri dedikdə ağla ilk gələn pul münasibətləri olur. Maliyyə, pul münasibətlərini ifadə edir, amma bütün pul münasibətləri yox, onun müəyyən hissəsi ilə məhdudlaşır. Yəni maliyyə münasibətləri pul münasibətlərindən məhdud anlayışdır. Pul ümumi ekvivalent rolunu oynayaraq iqtisadiyyatın hər sahəsinə aid olan məsrəflərin ölçü vahidi kimi istifadə olunur. Bir birindən funksiyalarına görə də fərqlənən maliyyə və pul anlayışı, qarşılıqlı əlaqədə olan iki müxtəlif anlayışdır. Həmişə pul formasına malik olan maliyyənin mövcudluğunun şərti də pulun özüdür.

Maliyyə münasibətləri pul münasibətlərinin bir hissəsini əhatə edərək milli gəlir və ümumi daxili məhsulun bölgüsünün iqtisadi aləti olub maliyyə resurslarının yaradılması və xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə birbaşa pul vəsaitlərinin deyil, pul vəsaitlərindən ibarət fondların yaradılması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar insanlar arasında yaranan münasibətləri əhatə edir. Bu fondların vəsaitlərinin hərəkəti nəticəsində yaranan pul münasibətləri maliyyə münasibətlərini yaradır.

Maliyyə münasibətlərini yaradan pul vəsaitləri fondları özü mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri mərkəzləşdirilmiş fondlar müəssisələrin yığım, istehlak və ehtiyat fondlarını özündə cəm etməklə təsərrüfat subyektləri səviyyəsində olan fondlardır. Amma mərkəzləşdirilmiş fondlar isə

müxtəlif hakimiyyət orqanlarının fondları və büdcədən kənar fondları özündə cəmlənməklə dövlət səviyyəsində olan fondlardır.

Hər il iqtisadi mühitin dəyişməsinin labüd etdiyi yeni qanunvericilik aktlarının tərtibi, mövcud qanunvericiliklərə edilən dəyişiklik inkişaf edən iqtisadiyyatın yeni tələblərinə cavab verməyə çalışır. Nəzarət də bazar iqtisadiyyatı yaşayan ölkə üçün təsərrüfat subyektlərinin azad fəaliyyətinə maneçilik edən amil kimi deyil, əksinə onların fəaliyyətində etdikləri nöqsanları aradan qaldırmaq, gələcəkdə maliyyə siyasətlərinə ciddi zərbə vura biləcək proseslərdən sığortalamaq üçün bir növ köməkçi xarakteri daşıyır.

Tədqiqat işinin predmeti.

Tədqiqat işinin predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkmilləşən iqtisadiyyatın tələbindən doğan güclü maliyyə nəzarəti sisteminin funksiyaları, vəzifələri, hüquqi bazası, maliyyə nəzarəti orqanları, maliyyə nəzarəti sahəsindəki islahatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin obyektı.

Tədqiqat işinin obyektı kimi maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində vəziyyəti, aktuallığı, dövlətin nəzarət siyasətində maliyyə nəzarətinin yeri və rolu, maliyyə nəzarəti orqanları və onların hüquqi bazası təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

Tədqiqat işində məqsəd maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması, iqtisadi durumun maliyyə nəzarətinə təsiri, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun maliyyə nəzarətinin funksiyaları təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsədinə çatmaq üçün qarşısına qoyduğu vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə nəzarətinin meydana gəlməsi, funksiyalarının tədqiqi,
- maliyyə nəzarətinin növlərinin araşdırılması,
- dövlət və qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin fərqlərinin aydınlaşdırılması,
- audit nəzarətinin maliyyə nəzarəti sistemində yeri və rolunun öyrənilməsi,
- Respublikamızda mövcud maliyyə nəzarəti və bu sahədə aparılan islahatlar,

-Respublikamızda maliyyə nəzarət orqanları və onların funksiyalarının öyrənilməsi,

-Maliyyə nəzarəti sistemində mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində aparılan islahatlar.

Tədqiqat işinin informasiya bazası.

Tədqiqat işində maliyyə sahəsində mövcud yerli və xarici ədəbiyyatlardan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Vergi və İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Hesablama Palatasının illər üzrə hesabatları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarət Xidmətinin Əsasnaməsi və digər qanunvericilik aktlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

Dissertasiya işində bəzi yeni məqamlar irəli sürülərək təkliflər hazırlanmışdır:

-Maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud beynəlxalq təcrübə və müsbət nəticələr əldə olunan tədbirlər planının hazırlanması,

-Maliyyə nəzarəti sahəsində elektronlaşmış nəzarət metoduna keçməklə nəzarətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə maneçilik yaratmadan keçirilməsi üçün elektron informasiya bazasının işlənib hazırlanması,

-Audit fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə audit xidmətləri göstərən müəssisələr üçün bəzi iqtisadi güzəştlərin tətbiq olunması, sərbəst auditorlar üçün illik rüsumların azaldılması ilə audit fəaliyyətinin genişləndirilməsi,

-Bütün iqtisadi subyektlərin ətraflı informasiya təminatının ödənilməsi məqsədilə maliyyə nəzarəti sahəsində təlim və tədris bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və sair.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu.

Tədqiqat işinin həcmi üç fəsil və səkkiz sual, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və annotasiyalardan ibarət olmaqla 75 səhifəni əhatə edir.

I FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1 Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində təşkilinin nəzəri və normativ hüquqi aspektləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən idarəetmə sisteminə öz təsirini göstərərək, idarəetmənin metodlarını, funksiyalarını dəyişikliyə məruz qoydu. Əvvəllər idarəetmə səlahiyyəti birtərəfli inkişaf edirdisə, hal hazırda fəaliyyət dairəsi genişlənərək, müxtəlif iqtisadi sahələr üçün fərqli idarəetmə üsullarını əhatə edərək birtərəfli məhdudiyyətindən azad olub. İqtisadi idarəetmə, iqtisadiyyatın müəyyən sahəsinə onu inkişaf etdirmək üçün yönəldilən tədbirlər sistemidir. Bu tədbirlər sistemi idarəetmənin funksiyalarını özündə əks etdirir ki, əsasən planlaşdırma, təşkilətmə, motivasiya və nəzarətdən ibarətdir.

İdarəetmə, ümumi mənada götürsək özündə canlı və cansız təbiət, insan cəmiyyətinin idarə olunmasını birləşdirir. Canlı və cansız təbiət, insan bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan kainatın üç mühüm ünsürü olub, idarəetməyə, əlaqələrinin tənzimlənməsinə ehtiyacı olan ayrı –ayrı idarəetmə subyektləridir. Canlı və cansız təbiətin idarə olunması texniki, təbiət elmlərinin vasitəsilə öyrənilir. Canlı və cansız təbiətin idarəçilik vasitələrini irəli sürən insan cəmiyyətinin idarə olunması isə çox mərhələli və mürəkkəb bir sistemdir. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə idarəetmə vasitələri nə qədər çox olsa da, insan qüvvəsi həmişəki kimi müsbət bir faktor kimi üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Cəmiyyətin idarə olunması, insanlar arasındakı bütün münasibətlərin nizama salınması məqsədilə tənzimlənməsidir. Çünki iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesləri məhz insan tərəfindən idarə edilir.

İnsanlar arasında yaranan qarşılıqlı əlaqələrdən ən əsası maliyyə münasibətləridir. Çünki insanlar yaradır, təşkil edir, inkişaf etdirir və bunların

hamısının qarşılığını maliyyə vasitəsilə əldə edir. Ona görə də demək olar ki, maliyyə münasibətləri həddüdləri bütün iqtisadi sahələri əhatə edən əlaqələr sistemidir.

Maddi maraq insanın varlığının, mövcudluğunun vacib predmetidir. İnsan maddi maraqlardan doğan fəaliyyətə can atır. Bu fəaliyyət də müəyyən çərçivədə nizama salınmalı və idarə olunmalıdır. Çünki insan həmişə daha çox maddi vəsait əldə etmək məqsədini güdür. Bu da maddi maraqlardan doğan fəaliyyəti nizama salınmağı labüd edir ki, həm idarə olunanın, həm idarə edənin maraqları müəyyən həddə təmin olunsun, hər iki tərəf də maliyyə marağını tam olmasa da, qismən təmin etmiş olsun, fəaliyyətini davam etdirdirsin.

Hər bir iqtisadi sferada qarşılıqlı münasibətlərdən doğan maliyyə münasibətləri öz vəzifələrini maliyyənin funksiyaları vasitəsilə yerinə yetirir. Fond və büdcələrə vəsaitin toplanması, sonradan bölgüsü və təkrar bölgüsünü maliyyə bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə həyata keçirir. Bu funksiya vasitəsilə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü təşkil olunur ki, milli gəlir yığım fondu və istehlak fondu olmaqla iki yerə bölünür. Bu iki fondun nisbəti iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Çünki dövlət təsərrüfatçılığının nəticələrinə səmərəli şəkildə təsir etmək üçün milli gəliri bölüşdürmək ən yaxşı vasitədir. Bu bölgüdən sonra yenidən bölgü baş verir ki, bu da milli gəlir yaratmayan təhsil, səhiyyə kimi bəzi sferaların inkişafının zərurətindən doğur. Yəni nəticə etibarilə milli gəlir istehlak və yığım fonduna, sonradan isə yenidən istehsal və qeyri istehsal sferalarına bölünür. Bu, maliyyənin bölüşdürücü funksiyasının makro səviyyədə izahı idi.

Maliyyə bölüşdürmək vəzifəsini həm də müəssisə səviyyəsində həyata keçirir. Çünki maliyyə münasibətləri mərkəzləşmiş və qeyri mərkəzləşmiş fondların fəaliyyəti baş verərkən yaranan münasibətlərdir. Müəssisə səviyyəsində, yəni qeyri mərkəzləşmiş fondların yaradılması və bölgüsü də maliyyənin bölüşdürücü funksiyası nəticəsində baş verir. Təsərrüfat subyektində malların, məhsulların, həmçinin pul vəsaitlərinin hesabına fondlar yaradılır və əmək haqqı, xammal və material kimi xərclərin ödənilməsinə yönəldilir. Digər tərəfdən də gəlirlər və xərclər arasında

yaranan fərqdən xalis gəlir əmələ gəlir ki, onun da qanunvericiliklə müəyyən olunan hissəsi büdcəyə köçürülərək büdcə gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edir.

Maliyyənin digər mühüm funksiyası nəzarətdir ki, bölüşdürücü funksiyası bunun olmasını labüd edir. Maliyyə bu əhəmiyyətli vəzifəsini iki yolla həyata keçirir: manatla və maliyyə orqanları vasitəsilə. Manatla nəzarət müəssisə daxilində, müəssisələr arasındakı, həmçinin yuxarı orqanlar tərəfindən baş verir. Müəssisə daxilində pul vəsaitləri hesabına yaradılan fondların düzgün bölgüsünə nəzarət; müəssisələr arasında malların, hazır məhsulun göndərilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və bunlarının qarşılığının ödənilməsinə nəzarət, yuxarı təşkilatlar tərəfindən müəssisələrin büdcə qarşısındakı öhdəliklərinin yaranması və ödənilməsinə nəzarət manatla edilir.

Maliyyə orqanları vasitəsilə nəzarət isə pul vəsaitlərinin qanuna müvafiq şəkildə xərclənməsinə, büdcəyə vergilərin tam həcmdə və vaxtında ödənilməsi ilə bağlı keçirilir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası,
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Nəzarət şöbəsi,
- Dövlət Gömrük Komitəsi,
- Auditorlar Palatası.

Yuxarıda qeyd olunan dövlət orqanları müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının maliyyə sahəsində atdığı ciddi addımların nəticəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid on ilə yaxın zamanı əhatə etməklə iqtisadi sahədə yeni islahatların aparılması ilə məşğul oldu. 2000-ci ildən etibarən artıq aparılmış islahatların nəticəsi kimi mühüm iqtisadi qanunlar və qanunvericilik aktları qəbul olunmağa başladı.

Mühüm maliyyə nəzarəti orqanı Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi maliyyə nəzarət xidmətinin, Auditorlar Palatasının

yaradılması; Azərbaycan Respublikasının Büdcə sistemi haqqında Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ölkəmiz üçün müstəqillikdən sonrakı illər ərzində əldə etdiyi nailiyyətlərdir.

Nəzarət, idarəetmənin mühüm funksiyası olub, idarə olunan obyektə idarəetmə qərarlarının tətbiqi, bunların idarəetmədəki nəticəsi, idarəetmə üçün gələcək qərarların verilməsi sistemidir. Bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektlərinə sərbəst fəaliyyət göstərmək şansı verdiyi üçün idarə etmə üsullarında da yeniliklərin tətbiqi qaçılmazdır.

Təsərrüfat subyektləri üzərində nəzarət özündə normativ (plan) göstəriciləri ilə faktiki göstəricilər arasındakı fərqi müəyyən edib gələcək maliyyə qərarlarının verilməsini əks etdirir. Maliyyə nəzarəti idarəetmənin bir funksiyası kimi idarəedici və nəzarətedici orqanları ilə idarə və ya nəzarət edilən hər hansı obyekt və ya subyekt arasında yaranan qarşılıqlı münasibətlərdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti büdcə ilə birbaşa bağlı olduğundan iqtisadiyyatın dirçəlişini özündən asılı edir.

İqtisadi proseslərin özünü tənzimləmə kimi funksiyası yoxdur, yəni sərbəst olaraq, idarə və nəzarət olunmadan nizamlana bilmir. Çünki iqtisadi və sosial proseslər daimə ciddi daxili və xarici təsirlərə məruz qalır. Bu təsirlərin iqtisadiyyata vura biləcək zərbələrinin qarşısını almaq üçün güclü idarəçilik sistemi olmalıdır. İdarəçilik nəticəsində iqtisadiyyatın sahələri, yaxud təsərrüfat subyektlərinə nəzarət edilir, onları hansı dərəcədə iqtisadi zərbələr gözlədiyini müəyyən etmək olur.

Bazar iqtisadiyyatı idarəetmə üsullarını dəyişərək daha yüngül nəzarət formaların tətbiqinə üstünlük verir. Çünki təsərrüfat subyektlərinə verilən iqtisadi azadlıq onların maliyyə marağını təmin etməli, digər tərəfdən də nəzarət edən orqanlardan da marağa səbəb olmalıdır. Ciddi nəzarət təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə maneçilik törətməklə müəssisələrin fəaliyyətinin çərçivəsini məhdudlaşdırır. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı ciddi nəzarət sistemini deyil, təsərrüfat subyektlərinin azad fəaliyyətinə mənəvi zərər vurmayan nəzarət sisteminin tətbiqinə üstünlük verir.

Beləliklə maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin qanunauyğunluğunu, məqsəduyğunluğunun hesabat, norativ və digər informativ məlumatlar əsasında öyrənilməsidir. Maliyyə nəzarəti həmçinin maliyyənin bölüşdürücü və nəzarət funksiyaları vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş fondlar üzərində tənzimləmə vasitəsi olub ölkənin sosial iqtisadi inkişafına xidmət edir. Digər tərəfdən də, maliyyə nəzarəti həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğun olub olmamasının bu sahədə səlahiyyətə malik orqanlar tərəfindən yoxlanılmasıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq demək olar ki, maliyyə nəzarətinə iki aspektdən yanaşmaq daha doğru olardı:

- bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə qanunvericiliyə riayət olunması cəhətdən səlahiyyətli orqanlar tərəfindən nəzarəti kimi,

- maliyyə əməliyyatlarının optimallaşdırılması üçün sırf maliyyə və pul axınlarının üzərində idarəetməni həyata keçirən nəzarət kimi.

Bu iki aspekt bir-birilə əlaqəli olmasına baxmayaraq, onlardakı nəzarətin obyekt, subyektləri və məqsədləri cəhətdən bir birindən fərqlənir.

Maliyyə nəzarəti pul ilə bağlı bütün münasibətlərdə tənzimləməni həyata keçirdiyi üçün pul ilə bağlı münasibətlər fərqli olduğundan maliyyə nəzarəti istiqamətləri də müxtəlif olur:

- maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən nəzarət olunması,

- hüquqi və fiziki şəxslərin dövlət və yerli özünü idarəetmə orqanları qarşısındakı öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi,

- bütün dövlət və özəl sektorda olan müəssisələrin əldə etdikləri (büdcədən əldə olunan, bank kreditləri vasitəsilə əldə olunan) və yaxud öz vəsaitlərinin məqsədli təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarət olunması,

- təsərrüfat subyektləri tərəfindən aparılan maliyyə əməliyyatlarına, hesablaşmalara və maliyyə ehtiyatlarının qorunması qaydalarına nəzarət edilməsi.

Məqsədi maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə müvafiq qaydada bölgüsünü təmin etmək olan maliyyə nəzarəti məqsədini bir sıra vəzifələri vasitəsilə həyata keçirir:

- mövcud qanunvericilik və normativ aktlarına riayət olunmasını təmin etmək,
- dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsinin təmin olunması,
- maliyyə resurslarının, o cümlədən maya dəyərini aşağı salan və eyni halda rentabelliğin yüksəlməsini təmin edən ehtiyatların müəyyən olunması,
- təsərrüfat subyektlərində material qiymətlilərinin və maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə istifadəsinə təşviq edilməsi,
- mühasibat uçotunun və hesabatlarının düzgün qaydada aparılması,
- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi üçün təşviq olunması,
- valyuta əməliyyatlarının düzgün aparılması,
- büdcə daxilolmalarının həcmnin artırılması, dövlət əmlakının qorunması.

Maliyyə nəzarəti maliyyə münasibətləri yaradan tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət sistemi olub özündə bir sıra elementləri əks etdirir. İctimai münasibətlər ümumi mənada iki tərəfli olduğundan, maliyyə münasibətləri də əsas olaraq iki tərəf arasında qurulur. Maliyyə nəzarəti də buna əsaslanaraq iki tərəfdən ibarət olur: nəzarət obyektı və nəzarət subyektı.

Maliyyə nəzarətinin obyektı barədə iqtisadi ədəbiyyatda fərqli yanaşmalar mövcuddur. Maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının yaranması və bölgüsü ilə bağlı olan bütün münasibətləri əks etdirdiyindən maliyyə nəzarətinin obyektinə müxtəlif yanaşmaları ortaya çıxarmışdır. Bəzi iqtisadçıların fikrincə maliyyə nəzarətinin obyektı yalnız maliyyə deyil, həm də vergi münasibətlərini tənzimləyən, istehsalın səmərəliliyini və büdcə vəsaitlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmasını müəyyən etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edən maliyyə təsərrüfat nəzarətidir.

Digər qism iqtisadçıların fikrincə maliyyə nəzarətinin obyektı, milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair iki tərəf-dövlət və fiziki və ya hüquqi

şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir. Yəni pul ilə dəyərləndirilən hər bir təsərrüfat fəaliyyəti maliyyə nəzarətinin obyektidir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, maliyyə nəzarətinin obyekti özündə pul ilə əlaqəli hər hansı bir funksiyanı əks etdirən bütün münasibətlərdir. Bu münasibətlərə büdcə, vergi, gömrük, valyuta, sığorta, pul kredit əlaqələri aiddir.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri isə nəzarəti həyata keçirən orqanlar, fiziki və ya hüquqi şəxslərdir. Nəzarət subyektlərini dövlət və qeyri dövlət nəzarət subyektləri kimi iki hissəyə bölmək daha düzgün olardı. Çünki maliyyə nəzarəti həm müəssisə, həm də dövlət səviyyəsində həyata keçirilir, bu da nəzarət subyektlərini müəssisə və dövlət səviyyəsində nəzarət kimi iki hissəyə bölməyə imkan verir.

Dövlət maliyyə nəzarəti əsasən dövlət büdcəsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bazar iqtisadiyyatının müəssisələrə sərbəst fəaliyyət göstərməsi kimi verdiyi üstünlük müəssisələrin özündə də maliyyə nəzarətinin olmasını məcburiləşdirdi. Bu da müəssisədaxili nəzarət, kommersiya banklarının təsərrüfat subyektlərinə nəzarəti və müstəqil auditor nəzarəti kimi maliyyə nəzarəti növlərindən ibarət olan qeyri dövlət maliyyə nəzarətidir.

Dövlət nəzarətinin əsas vəzifəsi büdcə vəsaitlərinin düzgün istifadəsinə nəzarət etməklə maliyyə intizamını qorumaqla maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə xidmət etməkdir. Qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifəsi isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının düzgün istifadəsinə nəzarət etməklə maliyyə hesabatlarında əks olunan göstəricilərin düzgünlüyünü təmin etməkdir.

Maliyyə nəzarətinin mahiyyətini anlamaq üçün onun funksiyalarına diqqət yetirmək lazımdır:

- İnformasiya funksiyası. Nəzarət nəticəsində yaranan informasiyaya əsaslanan idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi.
- Profilaktik funksiya. Riskli məsələlərin və yaxud vəziyyətin daha da irəliləməsinə yol verməmək.

- Quruculuq funksiyası. Təsərrüfat subyektini öz öhdəliklərini məsuliyyətlə yerinə yetirməyə məcbur etmək, resurs və ehtiyatların məqsədə uyğun istifadəsini təmin etmək.

- Tərbiyəvi funksiya. Plan və cari vəziyyətə nəzarət edilməsi.

Maliyyə nəzarəti qarşısında duran vəzifələrini yerinə yetirərkən bir sıra prinsiplərə riayət etməlidir:

1. Qanunçuluq prinsipi- hüquqi bazaya əsaslanaraq maliyyə nəzarətinin onun məqsəd və vəzifələri ilə uyğunluğunu təmin etmək.

2. Müstəqillik prinsipi- heç bir asılılıq olmadan maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar və onların səlahiyyətli nümayəndələrinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq hərəkət etməsi.

3. Obyektivlik prinsipi- təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə kənardan heç bir təsir olmadan nəzarət tədbirlərinin nəticələrinin əsaslandırılması.

4. Aşkarlıq prinsipi- dövlət və kommersiya sirri qorunmaq şərtlə mövcud qanunvericiliyə əsaslanaraq maliyyə nəzarətinin nəticələrinə ümumi müraciət edə bilmək.

5. Məsuliyyət prinsipi- maliyyə nəzarəti orqanları əməkdaşlarının öz vəzifələrini vicdanla icra etməsi.

6. Sistemlilik prinsipi- dövrü olaraq bu və ya digər maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində valid hüquqi bazaya əsaslanmaq.

7. Səriştəlilik prinsipi- keyfiyyətli maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə nəzarəti orqanları əməkdaşlarının peşəkar bilik və təcrübəyə malik olması.

Lakin Ali Nəzarət orqanlarının Beynəlxalq Təşkilatının (İNTOSAI) Lima bəyannaməsində maliyyə nəzarətinin aparılması zamanı nəzərə alınması vacib olan prinsiplər baza və törəmə olmaqla iki cür qruplaşdırılır.

Baza prinsipləri aşağıdakılardır:

-müstəqillik və obyektivlik,

-səriştəlilik və aşkarlıq.

Baza prinsiplərdən bəzi törəmə prinsiplər yaranır ki, onlara da aiddir:

- nəticəlilik,
- dəqiqlik,
- professional davranış,
- effektivlik və sair.

Maliyyə nəzarəti sisteminin elementlərindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin bir sıra formaları mövcuddur ki, maliyyə nəzarəti sistemində səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir. Maliyyə nəzarəti sisteminin əsas elementləri onun obyektivi və subyektivi olduğundan, nəzarət subyektinə və nəzarət obyektinə görə nəzarətin formaları təsnifləşdirilir.

Maliyyə nəzarətinin subyektivi cəhətdən əsasən iki forması mövcuddur:

- dövlət maliyyə nəzarəti,
- qeyri dövlət maliyyə nəzarəti (şəkil 1).

Dövlət maliyyə nəzarəti, dövlətin maliyyə resurlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə xüsusi forma və metodlardan istifadə etməklə təsərrüfat subyektləri və dövlət orqanlarına qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi baxımından nəzarət formasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın yalnız dövlət sektorunu əhatə etmir, həmçinin mülkiyyətindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinə xüsusən vergi qanunvericiliyi ilə nəzarət edir, büdcədən ayrılan kreditlərin istifadəsini, vergi güzəştlərinin tətbiqini tənzimləyir.

Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarətinin obyektivi dövlət maliyyə resurslarının istifadəsi ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin bütün pul münasibətləri təşkil edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti əsasən üç mühüm səviyyədə həyata keçirilir.

Parlament, prezident və icra hakimiyyəti səviyyəsində.

Parlament nəzarəti büdcənin hazırlanması, təsdiqlənməsi, daimi fəaliyyətdə olan və maliyyə qanun pozuntularını tədqiq edən komissiyaların fəaliyyətinə nəzarət edilməsini həyata keçirir. Əksər ölkələrdə parlament nəzarətini həyata keçirən orqanlarla yanaşı təftiş nəzarət orqanları da mövcuddur.

Prezident nəzarəti dövlət maliyyəsi barədə qərarların verilməsi, dövlətin maliyyə sahəsində yaranan problemlərin həllinə yönəldilən qanunvericilik aktlarının hazırlanmasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti ilə yanaşı keçirilən qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin mühüm forması audit nəzarətidir ki, bazar iqtisadiyyatı bu nəzarət növünü inkişaf etdirdi.

Auditor nəzarəti audit müəssisələri və yaxud sərbəst auditorlar tərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat subyektlərinə nəzarət növüdür. Audit müəssisələri və yaxud sərbəst auditorların işi müəssisələrdə qanunvericiliyə uyğun maliyyə sistemini qurmaqdır. Ümumiyyətlə auditin məqsədi, təsərrüfat subyektlərində aparılan mühasibat uçotunun qanunvericiliyə uyğunluğuna nəzarət edilməsidir ki, müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, mülki vəziyyəti barədə müvafiq qərarların verilməsi buna bağlıdır.

Obyektinə görə maliyyə nəzarəti bir sıra formalara malikdir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

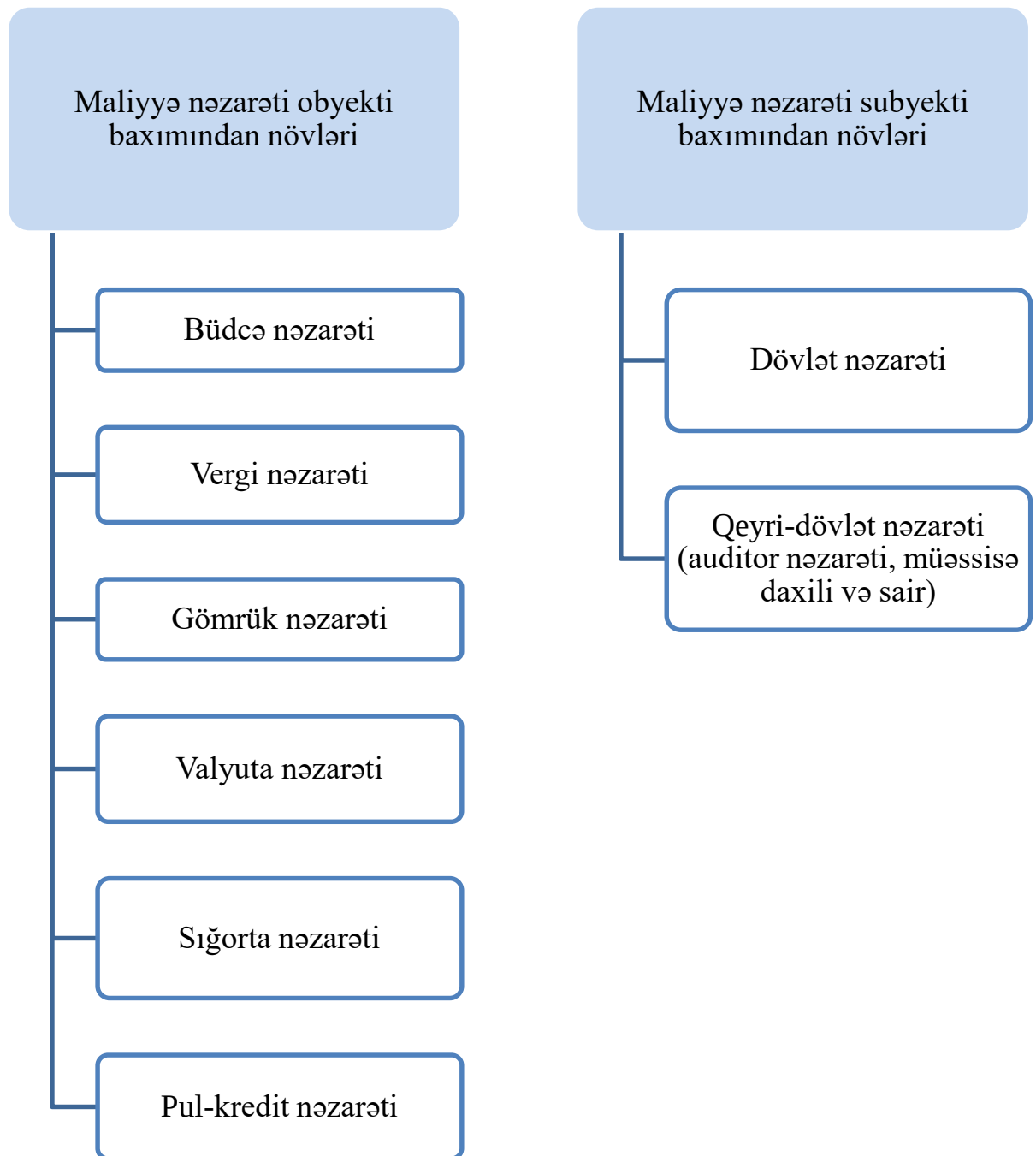
-Büdcə nəzarəti, maliyyə nəzarətinin məqsədi olan büdcənin istifadəsinə nəzarət növüdür. Bu nəzarət zamanı büdcə ehtiyatlarının istifadəsi yoxlanılır, büdcə xərcləri hər bir xərc maddəsi üzrə təhlil edilir.

-Vergi nəzarəti, fiziki və ya hüquqi şəxslərin maliyyə fəaliyyəti üzərində dövlətin mühüm nəzarət növüdür. Verginin fiskal funksiyasının vasitəsilə büdcə öhdəliklərinin büdcəyə cəlb olunmasını tənzimləyir. Çünki vergilər büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Buna görə də büdcəyə yaranan öhdəliklərin vaxtında cəlb olunmasına nəzarət etmək büdcə kəsrinin yaranmamasına səbəb olur ki, bu da dövlətin maliyyə sahəsinə dəyər biləcək ciddi ziyanlardan sığortalayır.

-Kredit nəzarəti, kredit təşkilatları tərəfindən verilən kreditlər üzrə borcların alınması, kredit alınması üçün təqdim olunan zəmanət və təminatların yoxlanılması bu nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir.

-Sığorta nəzarəti, rəqabət qabiliyyətli sığorta xidmətləri bazarının inkişafının təmin edilməsi məqsədilə sığorta əməliyyatlarının düzgün keçirilməsinə nəzarət formasıdır.

Sxem 1. Maliyyə nəzarətinin obyektı və subyektı baxımından növləri

Maliyyə nəzarəti digər tərəfdən həyata keçirilmə zamanına görə təsnifləşdirilir:

-İlkin nəzarət. Bu nəzarət növü müəssisənin gələcək fəaliyyəti üçün çox mühümdür. Müəssisənin ilkin maliyyə siyasətinin qurulması, xərc smetalarının hazırlanması, müqavilələrin tərtibi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Nəticədə müəssisənin mövcud maddi, maliyyə, o cümlədən əmək resurslarının səmərəli istifadəsinə şərait yaranır. İlkin nəzarət zamanı qanunvericilik və müəssisənin vəziyyəti qarşılıqlı surətdə araşdırılır. Əvvəlcədən müəssisənin fəaliyyəti qanunvericiliyi pozmadan səmərəli şəkildə təşkil olunur.

-Cari maliyyə nəzarəti adından göründüyü kimi müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin təhlilidir ki, müəssisənin resurslarının istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir. Gəlir və xərc smetaları, maliyyə planları tərtib olunduqdan sonra cari nəzarətin obyektı olmalıdır ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə nəzarət oluna bilsin. Həmçinin büdcə qarşısında yaranan öhdəliklər və bu öhdəliklərin ödənilmə zamanına nəzarət də cari olmalıdır ki, müəssisə və dövlət arasında yaranmış münasibətlər səmərəli şəkildə inkişaf edə bilsin.

-Sonradan nəzarət isə müəyyən edilmiş hesabat dövrünün sonu həyata keçirilir. Digər nəzarət növləri kimi bu nəzarət növü də müəssisənin fəaliyyətində inkişaf xarakteri daşıyır. Çünki müəssisənin fəaliyyəti hesabat dövründən sonra yenidən nəzərdən keçirilməlidir ki, maliyyə fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar aşkara çıxarılsın, onların düzəldilməsi istiqamətində işlər görülsün. Sonradan maliyyə nəzarəti ilkin maliyyə nəzarətinə əsaslanır ki, ilkin maliyyə nəzarəti zamanı qeyd olunan faktlar sonradan müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə müqayisə edilir. Müəssisənin ehtiyatlarının istifadəsinin səmərəliliyi də sonradan nəzarətin nəticəsində aşkara çıxır. Plan və faktiki maliyyə nəticələri müqayisə edilir, kənarlaşmalar və onların səbəbləri aydınlaşdırılır, gələcək maliyyə siyasətinə öz təsirini göstərir.

1.2 Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin inkişafı və bu sahədə aparılmış islahatların xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında ciddi islahatların aparılmasına tələbat yaratdı. Belə ki, planlı iqtisadiyyatın hökm sürdüyü illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki nəzarət bir mərkəzin yəni dövlətin əlində cəm olduğundan, hər bir sahədə təftiş və nəzarət məcburi olaraq dövlət tərəfindən müəyyən olunan vaxtlarda həyata keçirilirdi. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra, həmçinin bazar iqtisadiyyatına keçid mərkəzləşmiş nəzarət sistemindəki mövcud vəziyyət artıq iqtisadi tələblərə cavab vermədi.

Maliyyə nəzarət sisteminin mövcud vəziyyəti, çatışmazlıqları araşdırılaraq yeni maliyyə nəzarət sisteminin yaradılması üçün müfəviq planlar işlənməyə başladı. Müstəqillikdən öncə təsərrüfat subyektinin istəyini nəzərə almadan məcburi xarakter daşıyan maliyyə nəzarəti, müəssisələrin azad şəkildə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradan maliyyə nəzarəti ilə əvəz olundu. Yəni əvvəlki məcburi nəzarət tam aradan qaldırıldı demək heç düzgün olmazdı. Çünki dövlətin maliyyə sahəsində nəzarəti olmadan maliyyə siyasətində təkamüldən söz gedə bilməz. Dövlətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarəti vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı maliyyə nəzarətini yalnız dövlətin əlində mərkəzləşdirmədi. Onu həm də qeyri dövlət maliyyə nəzarəti formasında həyata keçirməyə başladı. Audit nəzarəti də məhz bazar iqtisadiyyatına keçid dövründən sonra yaranmağa başladı və hal hazırda təkamül dövründədir.

Respublikamızda maliyyə nəzarəti sahəsində aparılan mühüm islahat dövlət mülkiyyətinə və dövlət maliyyə vəsaitlərinə nəzarət edən ali maliyyə nəzarəti orqanı Hesablama Palatasının yaradılması olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Hesablama Palatası yaradır) əsasən yaradılan Hesablama Palatasının funksiyaları, strukturu, prinsipləri, fəaliyyəti 02 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə minən “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının” Qanununa müvafiq müəyyən edildi. Bu qanuna əsasən birinci dəfə təşkil edilən Hesablama palatası onun tərkibinin müəyyənləşdirildiyi gündən fəaliyyətə başlayır. Hesablama Palatasının tərkibi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

-Sədr;

-Sədr müavini;

-Hesablama Palatasının auditorları.

Palatanın fəaliyyətə başlaması isə 7 dekabr 2001-ci ilə təsadüf etdi. Hesablama palatası dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarətini həyata keçirən daimi fəaliyyət göstərən orqandır.

Hesablama Palatası az öncə adını çəkdiyimiz qanuna görə aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

-dövlət büdcəsi və büdcədənəknar dövlət fondların gəlir və xərclərin üzərində nəzarət həyata keçirir, büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarəti həyata keçirir;

-büdcənin icrası haqqında tərtib olunmuş illik hesabatə və həmçinin dövlət büdcəsi barədə layihələrə rəy verir;

-dövlət əmlakı barədə bəzi nəzarət tədbirlərini həyata keçirir, əmlakın idarə edilməsi, onun haqqında sərəncam verilməsi və əmlakın özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlər və bu vəsaitlərin ölkənin mərkəzi büdcəsinə daxil olması üzərində nəzarəti reallaşdırır;

-ölkənin büdcəsindən maliyyələşdirmələrin büdcənin təsdiq olunmuş variantına müvafiq şəkildə aparılmasını təhlil edir, aşkar olunmuş çatışmazlıqların həll edilməsini, eynilərdə ölkə büdcəsinin yaxşılaşdırılması barəsində təkliflər hazırlayıb Milli Məclisə təqdim edir;

-dövlət xəzinəsinə daxil olan vəsaitlərin dövlət büdcəsinin istifadəsi barədə təsdiq olunmuş xərclərin təyinatına uyğun olub olmadığını müəyyən edib Milli Məclisə bu barədə məlumat verir;

-həmçinin bank təşkilatlarının hesablarında dövlət büdcəsinin və büdcədənəknar dövlət fondlarının vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsi, hərəkəti mexanizmi barədə Respublikanın Mərkəzi Bankından və digər bank və kredit təşkilatlarından müvafiq məlumatlar alır, onların təhlilini edərək bu barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təkliflər verir;

-qalan digər nəzarət strukturları ilə qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir və sair.

Hesablama Palatasının fəaliyyət dairəsi çox geniş olub, dövlət büdcəsi və dövlət əmlakı ilə bağlı bütün vəsaitlərin büdcəyə cəlb edilməsi və həmən vəsaitlərin öncədən müəyyənləşdirilmiş istiqamətlər üzrə sərf olunmasına nəzarəti reallaşdırır.

Fəaliyyətində qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, aşkarlıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanan Hesablama Palatası üzvlərinə qarşı bəzi tələblər irəli sürür. Hesablama Palatasının üzvləri “Hesablama Palatası barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 7-ci maddəsinə əsasən başqa dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olmayan, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərə görə məhkum edilməyən, dövlət maliyyəsi, idarəciliyi, dövlət nəzarəti sahəsində ən azə beş il iş təcrübəsinə malik olan ali təhsilli Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ola bilərlər.¹

“Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na əsasən Hesablama Palatasının büdcə-maliyyə, dövlət əmlakı və dövlət büdcəsi sahəsində məlumat almaq və maliyyə büdcə ekspertizası keçirmək səlahiyyətləri vardır. Qanunun 15-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının bütün qanunverici, icra, məhkəmə hakimiyyəti orqanları, həm mülkiyyət, həmdəki təşkilati formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, təşkilat və idarələr, onların səlahiyyətli nümayəndələri Hesablama Palatasının səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün zəruri olan məlumatları bir aydan gec olmayan müddətdə təqdim etməlidirlər.

Həmçinin Palatanın maliyyə büdcə yoxlaması keçirmək, rəyi hazırlamaq və həmdə tövsiyələr önə sürmək səlahiyyətləri vardır ki, bu işləri Milli Məclis və onun komitələrinin sorğuları əsasında həyata keçirə bilər.

Hesablama Palatası fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Hesablama Palatası haqqında” qanun, Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi və “Büdcə sistemi haqqında” qanun təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçiddən sonra maliyyə nəzarəti sahəsindəki digər islahat “Büdcə sistemi haqqında” qəbul edilmiş qanun olmuşdur. Respublikamızda büdcə sisteminin təşkilini, tərtib olunmasının yollarını, təsdiqini, reallaşdırılmasını və büdcənin reallaşdırılmasına nəzarətin təşkilini, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, həmçinin

¹ Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası barədə Qanunu, 02 iyul 1999-cu il, 700-İQ sayılı

mərkəzi büdcə ilə büdcədənənar dövlət fondlarının, bölgələrin büdcələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin mühüm meyarlarını müəyyən edən bu qanun iyulun ikisi, 2002-ci il tarixində təsdiq edilmiş və yanvarın biri, 2003-cü il tarixində qüvvəyə minmişdir.

Az öncə qeyd etdiyimiz büdcə barəsindəki qanunda büdcə gəlirləri, xərcləri, onların istifadəsi barədə mühüm müddəalar mövcuddur. Qanunun 9-cu maddəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

- dövlət vergiləri,
- qrantlar,
- digər gəlirlər.

Qanunun göstərilmiş müəyyən maddəyə əsasən dövlət büdcəsi gəlirlərinin yığımı Vergi Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktlarına əsasən müəyyənləşdirilir.

Respublikamızda 2001-ci il yanvar ayının biri tarixindən qüvvəyə minən Vergi Məcəlləsi ölkəmizdə vergi sistemini, vergitutmanın ümumi meyarlarını, vergilərin müəyyənləşdirilməsinin əsaslarını, ödənilməsi qaydalarını, yığılması üsullarını, vergi münasibətlərində iştirak edənlərin, yəni həm vergi ödəyənlərin və həmdəki vergi strukturlarının, həmçinin bu münasibətlərin digər iştirakçılarının vergitutma obyektii ilə əlaqədar olan hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin üsullarını və formalarını, qanunvericiliyin pozulmasına görə verilə biləcək cəza növlərini, dövlət vergi strukturlarının və onların səlahiyyətli şəxslərinin qanunvericiliyə əks ola biləcək hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Vergi - vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin dövlətin maliyyə təminatı məqsədilə özgeninkiləşdirilməsi şəklində ölkənin mərkəzi büdcəsinə verilən məcburi ödəniş kimi büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsi olduğundan vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi dövlətin mühüm maliyyə siyasəti hesab olunur.

Vergi Məcəlləsinin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, on bir fevral 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə Vergilər Nazirliyi yaradılmış, iyulun on biri, 2000-ci il tarixində isə “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi haqqında” qanunu ilə Vergi Məcəlləsi təsdiq edilmiş və əvvəldə dediyimiz kimi 2001-ci il yanvar ayının birindən Vergi Məcəlləsi

qüvvəyə minmişdir. Həmin məcəllənin qəbulundan sonrakı vaxtlarda isə bir neçə dəfə dəyişikliklər edilmiş, vergi sisteminin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2017-ci il 1 yanvar tarixinə Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər də ölkəmizdə vergi sisteminin necə inkişaf etdiyinin, vergi münasibətlərində yalnız dövlətin deyil, vergi ödəyicilərinin mənafeyinin ön plana çəkilməsinin bariz nümunəsidir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin istifadəsinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti orqanının yaradılması Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin inkişafı sahəsində aparılan mühüm islahatlardan biridir.

Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il fevral ayının doqquzu verilmiş fərman ilə yaradılan Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş istiqamətlər üzrə səmərəli və düzgün sərfiyyatına nəzarəti həyata keçirən icra strukturudur.

Fəaliyyəti zamanı əsasnaməni əsas olaraq rəhbər tutan Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- dövlət büdcəsi vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməsi, həmçinin büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlardan əldə etdikləri vəsait və onların sərf olunması üzərində dövlət nəzarətini reallaşdırır;

- dövlətin zəmanəti nəticəsində alınmış, dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin sərfiyyatı üzərində dövlət maliyyə nəzarətini müəyyənləşdirir;

- ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması prosesinə başçılıq edir, nəzarət sahəsində mövcud olan nöqsanlar və onları yaradan səbəblərin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görür;

- qanunvericiliklə müəyyən olunan istiqamətlərdə işlər görür.²

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin hüquq və vəzifələri, səlahiyyətləri, fəaliyyətində əsasladığı hüquqi

² Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin Əsasnaməsi.

mənbələr, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə verdiyi hesabatlar və sair barədə az əvvəl dediyimiz kimi həmin orqanın əsasnaməsində öz əksini tapmışdır.

Maliyyə nəzarəti sahəsində hüquqi baza kimi əsas götürülən mənbələrdən biri də Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsidir. 2000-ci il iyul ayının on biri təsdiq edilən İnzibati Xətlər Məcəlləsi, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyətini, iqtisadi maraqlarını, ictimai asayışı, ətraf mühiti qorumaq məqsədilə idarəçilik qaydalarının tətbiqini, inzibati xətlərin qarşısını almaq kimi vəzifələri icra edir.

İnzibati xətlərə görə tətbiq edilən inzibati cərimələr Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə ödənildiyindən, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində payı vardır. Dövlət büdcəsi ilə birbaşa əlaqəsi Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin maliyyə nəzarəti sahəsində mühüm yeri olduğunu bildirir.

II FƏSİL. Maliyyə nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1. Maliyyə nəzarətinin təşkili sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi vəziyyəti

Maliyyə hər bir ölkənin iqtisadiyyatının mühüm bir həlqəsi olduğundan maliyyə nəzarəti də ölkənin siyasi maraqlarının təmin edilməsinin əhəmiyyətli tənzimləmə vasitəsidir. Maliyyə nəzarəti, maliyyə nəzarəti orqanları, bu orqanların məqsəd və funksiyaları iqtisadiyyata əsaslandığından, fərqli iqtisadiyyatlar fərqli maliyyə nəzarəti formaları ərsəyə gətirir. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə nəzarəti ölkələrdə müxtəlif orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə məqsədi yalnız maliyyə nəzarətini həyata keçirmək olan maliyyə nəzarət orqanları vasitəsilə həyata keçirilir, bəzilərinə isə dövlətin ümumi nəzarət orqanlarının funksiyalarından biri kimi maliyyə nəzarəti həyata keçirilir.

Bütün dünyada dövlət maliyyə nəzarətinin ümumi qəbul olunmuş funksiyaları aşağıdakılardır:

- Bütçə vəsaitlərinin daxil olmasına nəzarət edilməsi,
- Bütçə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət edilməsi,
- Dövlət əmlakının istifadəsinə nəzarət edilməsi,
- Bütçədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət edilməsi,
- Bank və digər kredit təşkilatlarında bütçə və bütçədən kənar fondların vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət edilməsi,
- Vergitutmada tətbiq olunan güzəştlərin və əldə olunan dotasiyaların qanunvericiliyə uyğun olub olmamasına nəzarət edilməsi,
- Maliyyə qanunvericiliyinin pozulması hallarının araşdırılması.³

³ Təftiş və nəzarət, dərs vəsaiti, M.V.Melnik, A.S.Panteleev, A.L.Zvezdin, 2007-ci il

Maliyyə nəzarətinin tarixinə nəzər salsaq, ilk olaraq on dördüncü əsrin əvvəllərində yarandığını görmək olar. Maliyyə nəzarətinin tarixi fəaliyyətini aşağıdakı cədvəldə daha yaxşı görmək olar:

Cədvəl 1. Maliyyə nəzarətinin yaranması mərhələləri.

İl	Hadisə
1314	İngiltərədə dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin yaranması
1319	Fransada Hesablama Palatasının yaranması
1365	İspaniyada Hesablama Palatasının yaranması
1761	Avstriya, Macarıstanda Hesablama Palatasının yaranması
1862	İtaliyada Hesablama Palatasının təsis edilməsi
1920	1920-ci ildə Avstriyada dövlət maliyyə nəzarətinin prinsiplərini özündə əks etdirən Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi
1921	ABŞ-da qanunvericilik çərçivəsində ümumi bücə nəzarət orqanının yaradılması
1977	Limada Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının 9-cu konqressində dövlət maliyyəsinə xarici nəzarətin prinsip və vəzifələrini özündə əks etdirən nəzarət prinsiplərinin Bəyannaməsinin qəbul edilməsi

Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif modelləri olsa da, qeyri mərkəzləşmiş maliyyə nəzarətinin, xüsusilə də audit nəzarətinin inkişafı daha çox nəzərə çarpır. Hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarət orqanları dövlət büdcəsinə nəzarət üçün səmərəli metod kimi auditdən istifadə edirlər. Onun əsas məqsədi, dövlət ehtiyatlarından istifadəsinin sosial nəticələrinin müəyyən edilməsi, məsələn, sağlamlığın və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi və cinayətlərin səviyyəsinin aşağı salınmasıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə nəzarət orqanlarının yoxlamaları sırasında auditin effektivlik payı 50 faizi aşır.⁴

Ümumi olaraq dünya ölkələrində maliyyə nəzarət funksiyasının həyata keçirən orqanlar bir neçə cür formalaşır:

-Dövlət maliyyə nəzarəti funksiyalarının müstəqil vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi. Avstraliya, Kanada, Böyük Britaniya, Danimarka, Hindistan, Misir, İrlandiya bu ölkələrə misaldır.

-Dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət nəzarət xidməti tərəfindən həyata keçirilməsi. Litva, Moldova, Kipr, Albaniya, İsrail, Əfqanıstan, İordaniya, Kolumbiya, Monako bu ölkələr sırasındadır.

-Maliyyə nəzarətinin maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarını icra edən Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilməsi. Fransa, İtaliya, Rumıniya, Tunis, Argentina, Qvineya, Mərakeş, Sloveniya belə ölkələrdəndir. Buraya həm də Braziliya, Portuqaliya, Uruqvay kimi ölkələrdə maliyyə nəzarətinin həyata keçirən Hesablama Tribunaları tərəfindən olan nəzarəti də aid etmək olar.

Əksər ölkələrdə maliyyə nəzarətini auditorun rəhbərli etdiyi Ümumi Audit Şöbəsi həyata keçirir. Bəzi ölkələrdə isə nəzarət funksiyası ümumi dövlət orqanı, Hesablama Palatası, Nəzarət Palatası, Təftiş Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsələn Yunanıstan və Konqoda maliyyə nəzarətini Ali Məhkəmənin hesablama bölməsi yerinə yetirir; Mavritaniya və Malidə dövlət xərclərinə nəzarət departamenti; Laos, Kamboca və Qvineyada Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində Hesablama bölməsi; Seneqalda Parlamentin ikici prezident hesabat bölməsi yerinə yetirir. Əksər nəzarət hesablama orqanlarının adlarında federalizm prinsipləri əks olunur. Almaniyada Federal Hesablama Palatası, İsveçrədə Federal Hesablama İdarəsi bariz nümunələrdəndir. Amma Finlandiya və Estoniyada maliyyə nəzarət orqanı ümumi termin kimi Ali Nəzarət Orqanı adlanır.⁵

Xarici ölkələrdə nəzarət hesablama orqanlarının bəzi xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

⁴ Stepaşin S.V. "Dövlət maliyyə nəzarətinin mühüm bir forması kimi auditin effektivliyi"

⁵ Çxikvadze V.V. "Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati hüquqi əsasları"

- maliyyə nəzarət orqanlarının qanunverici və icra orqanlarından qeyri asılılığı,
- maliyyə ehtiyatlarının istifadəsinin səmərəli və məqsədli istifadəsinə əsas diqqətin yönəldilməsi,

- ehtiyatların əldə olunmasına sərf olunan və nəticədə əldə olunan büdcə gəlirləri (pul vəsaitləri, büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə büdcəyə qayıdan vəsaitlər, dövlət əmlakının istifadəsindən əldə olunan vəsaitlər) arasında müqayisə nəticəsində nəzarət orqanlarının effektivliyinin müəyyən olunması.

Yaponiyada dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Hesablama Palatasıdır. O, konstitusiya ilə üç dövlət orqanından (məhkəmə, icra, qanunverici) asılı olmayan hüquqa malikdir. Bu nəzarətedici orqanın effektivliyi 336700 milyon yen⁶ dəyərində qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, effektivlik, Palatanın ölçülərinə əsasən büdcəyə qayıdan pul vəsaitləri və Palatanın fəaliyyəti nəticəsində gələcək maliyyə ili üçün büdcə planlaşdırılması zamanı qənaət edilən pul vəsaitləri ilə ölçülür.

ABŞ-da 1921-ci ildən maliyyə nəzarət funksiyalarının Baş maliyyə nəzarət idarəsi yerinə yetirir. Maliyyə nəzarətini ABŞ Maliyyə Nazirliyi, departament daxili maliyyə nəzarəti isə baş maliyyə inzibatçısı və Təhsil Nazirliyinin ümumi inspektoru həyata keçirir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da Ali Maliyyə Nəzarəti orqanlarının effektivliyi 2010-cu ildə 49.9 milyard dollar⁷ təşkil etmişdir.⁸

Dünya təcrübəsi hesablama palatasının yaradılmasının üç əsas modelini irəli sürür:

- hesablama palatasının tərkibinin və sədrinin müəyyən edilməsində həlledici rolun parlamentə məxsus olduğu parlament metodu,

- hesablama palatasının tərkibinin nazirliklərin məsləhətinə əsasən prezident tərəfindən və yaxud hökumət tərəfindən, digər üzvləri isə prezident tərəfindən təyin edilən qyeri parlament metodu,

- hesablama palatasının tərkibinin müəyyən edilməsində həm parlament, həm prezidentin iştirakına icazə verən ilk iki modelin sintezi olan qarışıq model.

⁶100 Yaponiya yeni təxminən 1.50 Azərbaycan manatı dəyərindədir.

⁷ 1 ABŞ dolları təxminən 1.60 Azərbaycan manatı dəyərindədir.

⁸ Dövlət və qeyri dövlət maliyyə nəzarətində dünya təcrübəsi və onun tətbiqi (elektron resurs)

Dünya təcrübəsində hesablama palatasının əsas vəzifələri aşağıdakılar kimi qeyd olunur:

-dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət (Portuqaliyada nəzarətedici orqan dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət edir, İtaliyada Hesablama Palatası hökumətin qanunverici aktlarının ilkin və büdcənin tətbiqinin son nəzarətini həyata keçirir),

-dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə nəzarət (Yunanıstanda Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin xərclərinə nəzarəti təşkil edir və həyata keçirir, həmçinin yerli icra orqanlarının və hüquqi şəxslərin xərclərinə qanunvericilik çərçivəsində nəzarəti həyata keçirir; Bolqarıstan Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə nəzarəti həyata keçirir, maliyyə hesabtlarının metod və texnologiyasını müəyyən edir, onun icrasına nəzarəti yerinə yetirir),

-müxtəlif dövlət orqanlarının maliyyə fəaliyyətinə nəzarət (Avstriyada Hesablama Palatası torpaqların, icmaların və digər qanunvericiliklə təşkil olunmuş hüquqi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edir; Polşada Ali Nəzarət Palatası dövlət inzibati orqanların, həmçinin onlara tabe olan müəssisə və digər təşkilatların təsərrüfat, təşkilati-idari və maliyyə fəaliyyətlərinə nəzarəti həyata keçirir).

Ali nəzarət orqanlarının nəzarət işlərində məqsəd pul və material vəsaitlərinin idarə edilməsində qanunçuluq, düzgünlük, effektivlikdir. Dünya ölkələrinin qanunvericilik aktları və əsas dövlət qanunu kimi konstitusiyalarını təhlil edərkən ali nəzarət orqanlarının nəzarət fəaliyyətinin əsas obyektini kimi dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri, o cümlədən məqsədin icrası təşkil edir. Qeyd olunan obyektlərə nisbətə dövlət maliyyə orqanlarının funksiyaları müxtəlifdir. Məsələn, banklara münasibətdə dövlət maliyyə nəzarətinə nəzər salmaq. Macarıstanda dövlət maliyyə nəzarət orqanı kimi hesablama palatası vergi orqanlarının vergi fəaliyyətinin yoxlanışı və monitorinqini, dövlət gömrük fəaliyyətini, hətta partiyaların təsərrüfat fəaliyyətini təftiş edir. Avstriyada isə hesablama palatası yalnız federasiyanın təsərrüfat fəaliyyətini deyil, həmçinin federal torpaqların, federasiya orqanları tərəfindən idarəetəsi həyata keçirilən digər müəssisə və fondların maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasını yerinə yetirir.

Avstriya, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya kimi bəzi dünya ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti vahid prinsip və standartlara əsaslanan vahid sistem kimi formalaşmış. Standartlaşdırma maliyyə nəzarət orqanlarının dünya təcrübəsi ilə sistemli olaraq qarşılıqlı şəkildə təmin edilməsi, onların ixtisaslaşması üçün təşkilati metodik bazanın formalaşdırılması, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əməkdaşlarının cəmləşdirilməsi kimi inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirir.

Dünya təcrübəsində regional maliyyə nəzarəti iki əsas formada həyata keçirilir:

- Vahid struktur kimi mərkəzləşmiş maliyyə nəzarəti sistemi. Bu model bütün ölkə ərazisində vahid sistemli plan, vahid təhlil kriteriyası əsasında büdcə maliyyə nəzarətini təmin edir, bütün dövlət maliyyəsinin qanuni və məqsədəuyğun idarə olunmasına zəmanət verir.

- Qeyri mərkəzləşmiş maliyyə nəzarəti sistemi müstəqil regional hesablama nəzarət palatasına malik olub ümumdövlət maliyyə nəzarəti ilə vahid sistem olmadan, həmçinin ali maliyyə nəzarət orqanlarına tabe olmadan dövlətin büdcə vəsaitlərinə nəzarəti həyata keçirir.

Aparılan təhlillər bir tərəfdən nəzarətin müxtəlif formalarını (daxili və xarici), digər tərəfdən isə dövlət maliyyə nəzarətinin obyekt, forma və metodlarının vahidliyini göstərir. Bu şərtlərdə nəzarətin təşkilindəki kommunikativ funksiya maliyyə nəzarətinin istehsal funksiyası üçün əsas sayılır. Maliyyə nəzarətinin xarici modelinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə səbəb olur:

- maliyyə nəzarəti orqanlarının işinin təşkilindəki vahid funksiya və ümumi prinsiplər milli spesifikasiya, iqtisadi şərtlər və tarixi inkişafdan asılıdır;

- nəzarətin təşkili problemlərinə vahid və ümumi yanaşmanın mövcud olmaması dünyada dövlət maliyyəsinin auditinin aparılmasına zəmin yaratdı.

Belə olan halda demək olar ki, beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları bir birilə qarşılıqlı əlaqəli prinsiplərlə effektiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında mühüm və əsas rol oynayır. Mövcud

olan dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının daha çox qeyri asılılığı onların fəaliyyətindəki effektivliyi artırır. Həmçinin beynəlxalq təcrübəyə adaptasiya dövlət maliyyə nəzarətinə nəzarət işlərindəki keyfiyyət səviyyəsini və effektivliyi yüksəltməyə şans verir, dövlətin keyfiyyətli, möhkəm, qeyri asılı informasiyalar ilə dövlətin təmin edilməsi kimi böyük vasitələrin yaradılmasına və ümumi dövlət idarəçiliyi səviyyəsində mühüm idarəedici qərarların qəbul olunmasına imkan yaradır.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə nəzarətinin dünya təcrübəsində tətbiq olunan daha iki formasından bəhs edilir:

- anqlosakson,
- fransız.

Bu maliyyə nəzarət formaları əsasən maliyyə sanksiyalarının tətbiq olunması və dövlət büdcəsinə cəlb olunmasındakı nəzarətə görə bir birindən fərqləndirilir. Fransız modelində maliyyə sahəsində qanunvericiliyi pozan şəxslərin təqsirinin müəyyən olunması və itkilərin bərpası üçün kompensasiyanın tələb olunmasında nəzarət orqanlarına məhkəmələrə məxsus bəzi funksiyaların verilməsi nəzərdə tutulur. Anqlosakson modeldə isə maliyyə nəzarəti sahəsindəki qanun pozuntuları və bu pozuntulara yol verən şəxslər dövlətin məhkəmə və inzibati sahədəki məsul orqanları vasitəsilə araşdırılıb, tədbirlər həyata keçirilir.

Son dövrlərdə maliyyə nəzarətinin daha bir forması xüsusi olaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Dövlətin bütün subyektləri tərəfindən (dövlət orqanları, dövlətin payı olan və ya dövlət tərəfindən maliyyə vəsaiti ayrılan təşkilatlar, qurumlar və sair) dövlətin maddi və qeyri-maddi resurslarının formalaşması və idarəedilməsi, onların istifadəsi zamanı qanunilik, səmərəlilik, qənaətlilik və effektivlik prinsiplərinin gözlənilməsi məqsədilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində ali audit orqanları tərəfindən xüsusi metod və üsulların tətbiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilən fəaliyyət olan kənar dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi dövlətin stabilliyi və inkişafı üçün cəmiyyətin adından yuxarıda qeyd edilən subyektlər tərəfindən düzgün maliyyə idarəetməsinin və inzibati fəaliyyətin təşkili, dövlət

vəsaitlərindən qanunvericiliyin tələblərinə uyğun şəkildə səmərəli istifadə edilməsi üzərində obyektiv ictimai nəzarətin həyata keçirilməsidir.

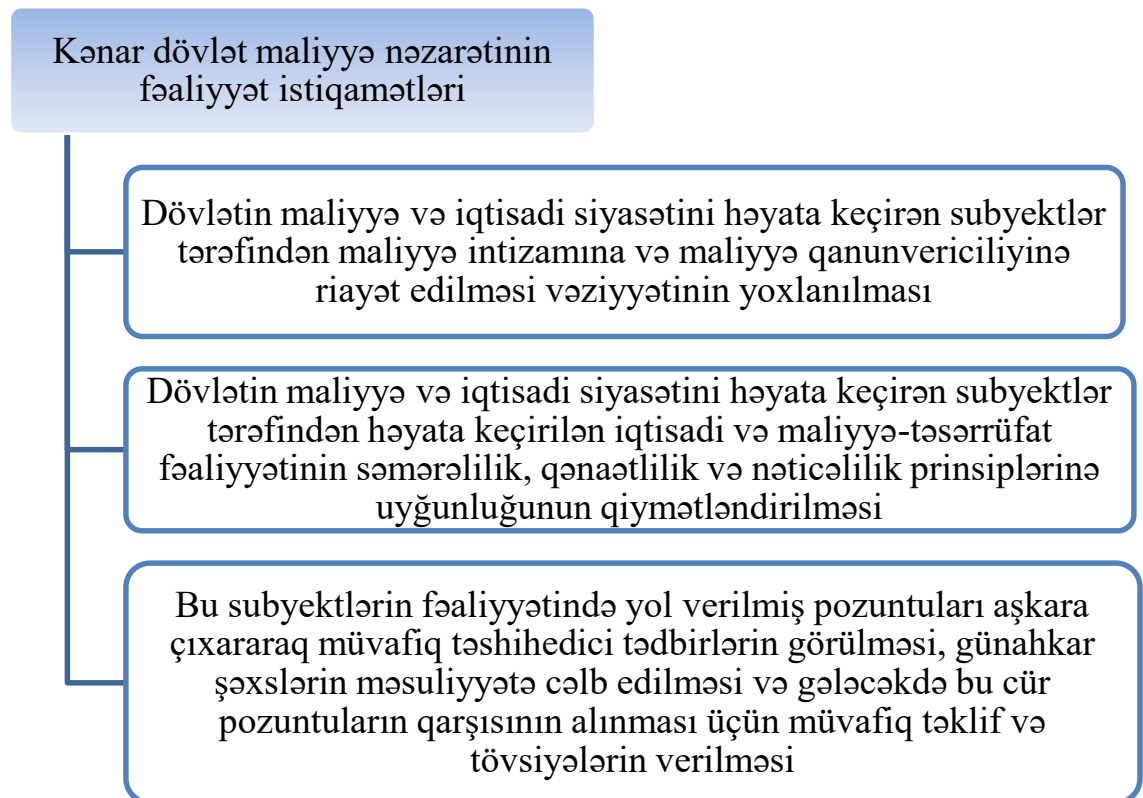
Kənar dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirir (Sxem 2).

XX əsrin ikinci yarısında maliyyə nəzarətinin tətbiqi sahəsində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. 1953-cü ildə əsas məqsədi dövlətdən kənar maliyyə nəzarətini reallaşdıran ali audit qurumlarının potensialının gücləndirilməsi olan və hazırda 193 ölkənin ali audit qurumlarını özündə birləşdirən Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı – INTOSAI yaranması olmuşdur. Daha sonra 1977-ci ildə isə Lima şəhərində keçirilən Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının (INTOSAI) IX konqresində demokratik cəmiyyətdə dövlət vəsaitlərinə kənar nəzarətin təməl prinsip və hədəflərini müfəssəl şəkildə bəyan edən “Auditin Təməl Prinsiplərinə dair Lima Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir. Lima Bəyannaməsi onu imzalamış dövlətlər tərəfindən kənar dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi və konstitusion tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir.

Kənar dövlət maliyyə nəzarətinin artan əhəmiyyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş Assambleyasının 66-cı və 69-cu sessiyasında qəbul edilmiş iki qətnamə ilə bir daha təsdiq edilmişdir. İlk olaraq BMT-nin 66-cı sessiyasında qəbul olunan 2011-ci il 22 dekabr tarixli “Ali Audit qurumlarının gücləndirilməsi vasitəsilə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin, cavabdehliyinin, effektivliyinin və şəffaflığının artırılması haqqında” və BMT-nin 69-cu sessiyasında qəbul edilmiş 2014-cü il 19 dekabr tarixli “Ali Audit qurumlarının gücləndirilməsi yolu ilə dövlət idarəetməsində səmərəliliyin, nəticəliliyin və şəffaflığın təmin edilməsi haqqında” qətnaməsində dövlətdən kənar maliyyə nəzarətini reallaşdıran Ali Audit qurumlarının inkişaf sahəsində milli, həmçinin beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı şəkildə razılaşdırılmış məqsədlərə çatmağı dəstəkləyən dövlət idarəçiliyində səmərəliliyin, hesabatlılığın, nəticəliliyin, düzgünlüyün və şəffaflığının təkmilləşdirilməsində və vətəndaşların mənafeyi naminə dövlət vəsaitlərinin effektiv yığılması və istifadəsində əsas rol oynadığı qeyd edilməklə, Ali Audit qurumlarının öz funksiyalarını hərtərəfli

yerinə yetirməsinin təmin olunmasının vacibliyi və onların gücləndirilməsi zərurəti vurğulanmışdır.

Sxem 2. Kənar dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətləri.

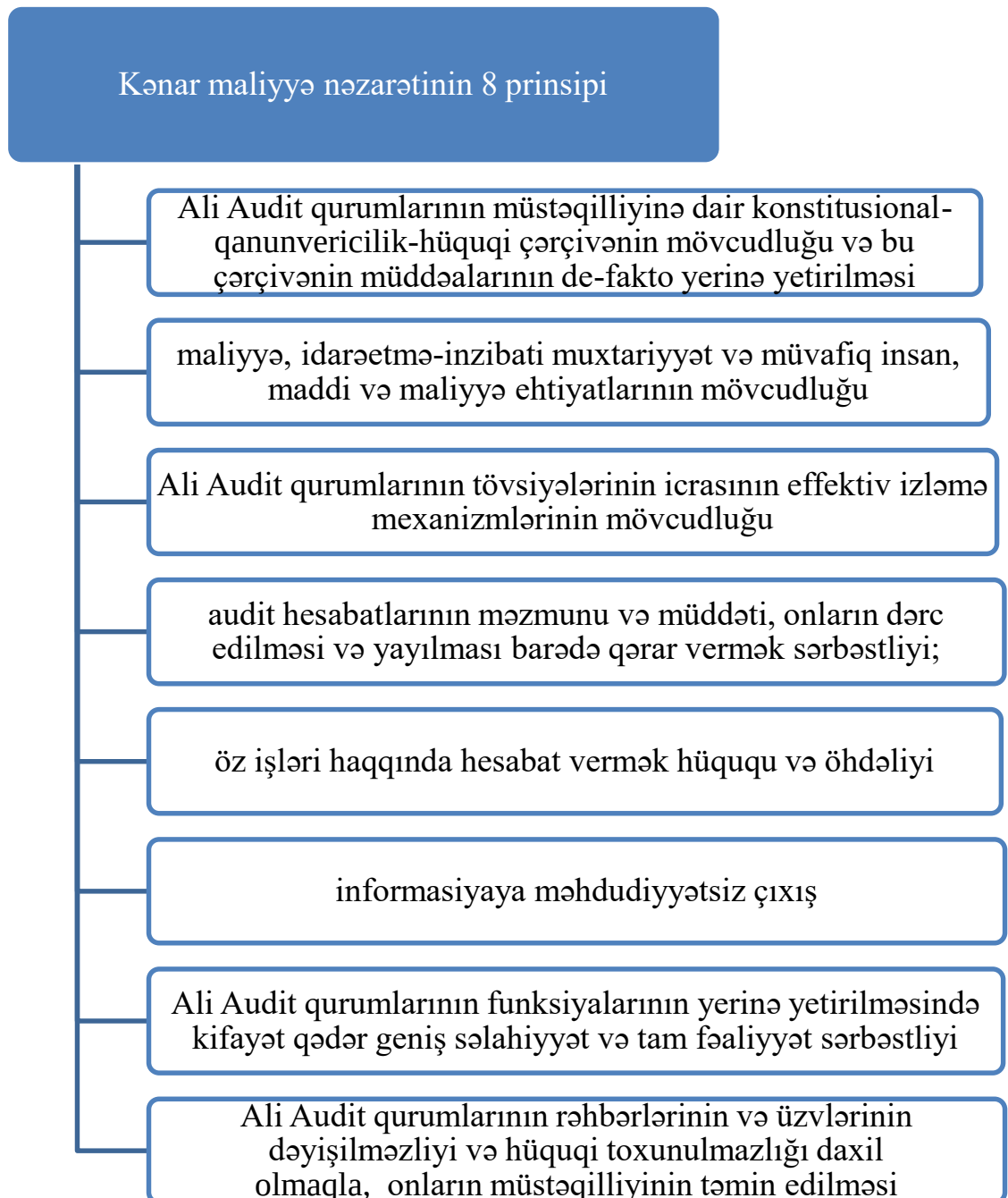

Getdikcə fəaliyyəti genişlənən kənar maliyyə nəzarəti yeni islahatlar edilməsini tələb edirdi. Bu məqsədlə 2007-ci ildə Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının XIX Konqresində “Ali Audit qurumlarının müstəqilliyi haqqında Mexiko Bəyannaməsi” qəbul edildi. Mexiko Bəyannaməsi dövlət maliyyəsinin keyfiyyətli kənar auditi üçün əsas hesab edilən 8 prinsipi özündə əks etdirir. Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının Mexiko Bəyannaməsində qeyd edilən bu prinsipləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar (Sxem 3).

Azərbaycan Respublikasında da kənar maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarəti funksiyalarını həyata keçirən institutdur. Kənar maliyyə nəzarəti ölkəmizdə 1999-cu ildə “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindikdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır.

Beynəlxalq təcrübəni Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinə birləşdirən ikinci mühüm qanunvericilik aktı “Auditor xidməti haqqında” 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu olmuşdur.

Sxem 3. Mexiko bəyannaməsində qeyd edilən kənar auditin əsas 8 prinsipi.

Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən auditor fəaliyyəti barədə olan qanunvericilik ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamədən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası tərəfindən tanınmış dörd beynəlxalq audit standartından ibarətdir. Hətta bu maddədə qeyd olunmuşdur ki, əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə bu Qanundan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə o zaman beynəlxalq müqavilələrin maddələri əsas kimi götürülür.

2.2. Dövlət maliyyə nəzarətinin ayrı ayrı növlərinin təşkilinin qiymətləndirilməsi və praktiki təhlili

Dövlət maliyyə nəzarəti adındanda bilindiyi kimi, müvafiq dövlət strukturları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sistemidir. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına uyğun olaraq fərqli qruplaşdırılır.

Respublikamızda maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət strukturları aşağıdakılardır:

- Hesablama Palatası,
- Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarət Xidməti,
- Maliyyə Nazirliyi,
- Vergilər Nazirliyi,
- Dövlət Gömrük Komitəsi,
- Mərkəzi Bank.

Maliyyə nəzarətinin növlərini nəzarəti həyata keçirən orqanlara uyğun qruplaşdırıb izah vermək istədim.

İlk olaraq Hesablama Palatasının keçirdiyi nəzarət növlərinə aydınlıq gətirim. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasına⁹ əsasən yaradılan, ölkənin mərkəzi büdcəsinə nəzarəti həyata keçirən, bu barədə Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən büdcə nəzarət strukturudur. Hesablama Palatası, ölkə başçısının, Milli Məclisin və Milli Məclisin daimi komissiyalarının sorğu və tövsiyələri nəzərə alaraq formalaşdırdığı iş planı əsasında fəaliyyətini həyata keçirir.¹⁰

Hesablama Palatasının dövlət büdcəsi ilə bağlı funksiyalarını həyata keçirərkən təşkil formasiyadan asılı olmadan bütün müəssisə, təşkilatlardan məlumat almaq səlahiyyətinə malikdir.

Həmçinin Milli Məclis və Milli Məclis daimi komissiyalarının sorğuları əsasında büdcə yoxlamasını reallaşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Sorğu daxil olduqdan sonra Hesablama Palatası sorğuya üç gün müddətində baxır və onun tətbiqi barəsində qərar qəbul edir. Hətta zərurət səbəbilə ölkə büdcəsinin gəlir və xərclərinin müqayisəsi məqsədilə müəssisə və təşkilatlardada yoxlama apara bilər.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2016-cı il üzrə iş planına müvafiq şəkildə bir sıra nəzarət tədbirləri başlanılmışdır ki, bu da dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri üzrə cəmi 77 (analitik təhlil-12 və audit təhlili-65), Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi üzrə isə cəmi 19 (analitik təhlil-10 və audit təhlili-9) nəzarət tədbirini əhatə edirdi. Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondları üzrə keçirilməli olan nəzarət tədbirlərindən analitik təhlil olmaqla ikisi növbəti ilə saxlanılmışdır.

Həmçinin 2016-cı il üzrə keçirilən nəzarət audit tədbirləri üzrə nəticələr qəbul olunmuş, bu nəticələr ümumi olaraq büdcə gəlirləri üzrə 2 analitik təhlil olmaqla cəmi 8, dövlətin zəmanəti ilə alınmış kreditlər üzrə alınmış vəsaitlər üzrə ümumi olaraq 2, dövlət büdcədən kənar fondların vəsaitləri ilə bağlı isə ümumi olaraq 4 auditin təqdim etdiyi rəylərə əsasən verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir audit yalnız dövlət büdcəsi vəsaitləri deyil, həmçinin büdcədən kənar dövlət fondu vəsaitlərinə nəzarəti əhatə etmişdir.¹¹

⁹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Maddə 92

¹⁰ Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası haqqında Qanunu, Maddə 14

¹¹ <http://sai.gov.az/1/nesr/23>

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti də Hesablama Palatası kimi büdcə nəzarətini həyata keçirən dövlət strukturudur. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti səlahiyyətləri çərçivəsində ölkə büdcəsi vəsaitlərinin qazanılması və sərf olunması üzərində dövlət maliyyə nəzarətini reallaşdırmaq səbəbi ilə nəzarət tədbirlərini həyata keçirir, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş şəkildə məhkəmənin qərarlarına və hüquq mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən yoxlamalar aparmaq, tərkibində cinayət xüsusiyyətləri olan maliyyə pozuntuları ortalığa çıxdıqda həmin materiallarının hüquq mühafizə strukturlarına göndərilməsindən ötrü Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək, nəzarət tədbirləri sayəsində aşkarlanan hüquq pozuntularının təhlil edərək onların aradan qaldırılmasından ötrü təkliflər planı hazırlamaq, qanunvericiliklə təyin edilmiş müvafiq inzibati xətlər barəsində məsələlərə baxmaq və sairə vəzifələri həyata keçirir.

Ölkə ərazisində bütün maliyyə siyasətini həyata keçirən ölkəmizin Maliyyə Nazirliyi dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını reallaşdıran mərkəzi icra strukturudur. Nazirliyin strukturuna Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Borcunun İdarə edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarət Xidməti aiddir.

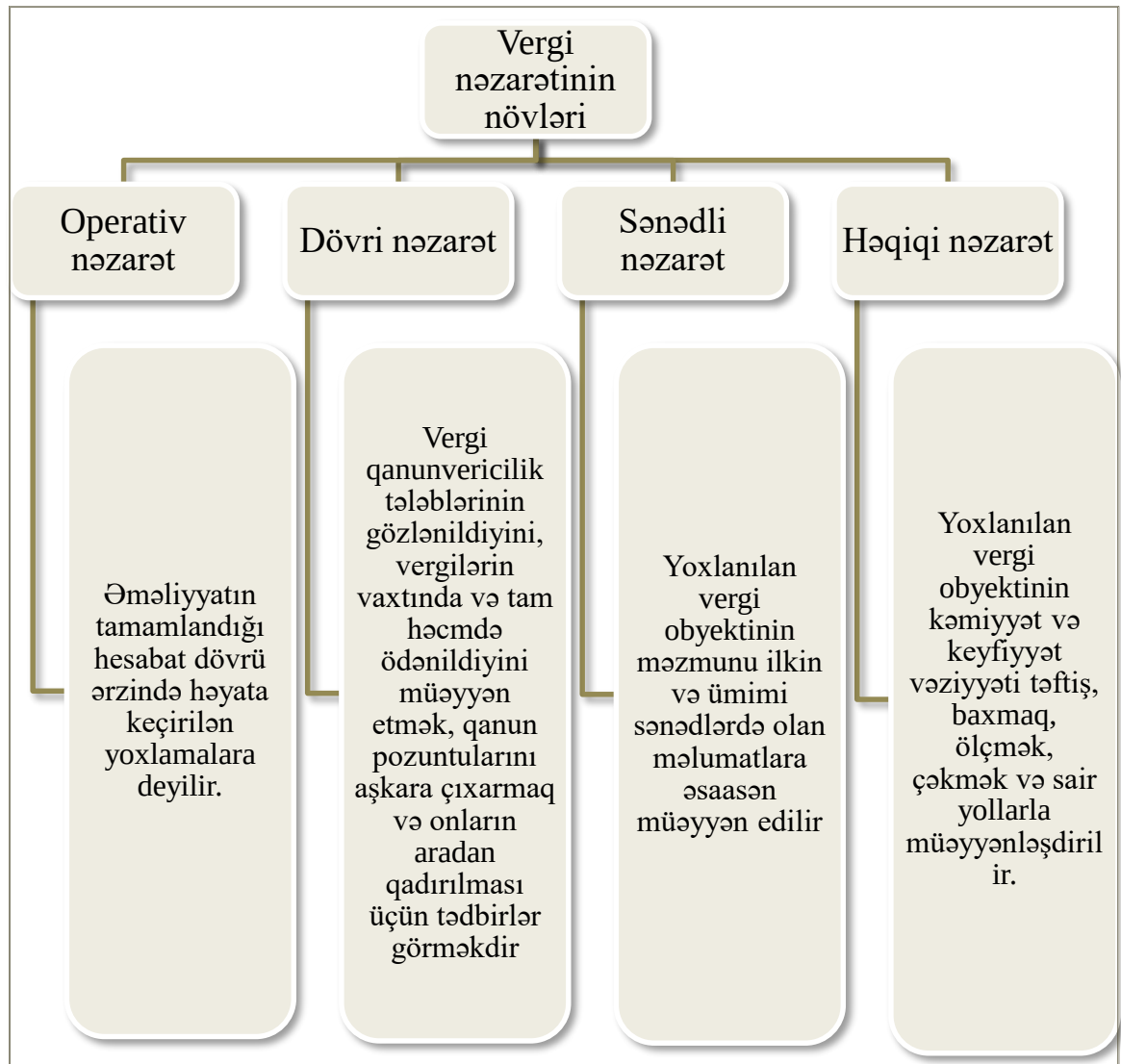
Nazirliyin tarixinə diqqət etsək, 1918-ci ildən Azərbaycan Demokratik respublika elan edilən vaxtdan fəaliyyətə başlamış, ilk olaraq nazirliyə Nəsimbəy Yusifbəyli rəhbərlik etmişdir. Hal hazırkı tarixədək Maliyyə Nazirliyi fəaliyyətdə olmuş malik nadir idarəedici strukturlardan biridir.

Maliyyə Nazirliyi 2009-cu il fevral ayının doqquzunda ölkə rəhbəri tərəfindən qəbul edilmiş fərman ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərir. Ölkənin mühüm iqtisadi sahələrində (maliyyə, büdcə, vergi) dövlət siyasətini hazırlayır və reallaşdırılmasını müvafiq dövlət strukturlarının və digər təşkilatların iştirakı ilə yerinə yetirir.

Maliyyə nəzarəti sahəsində mühüm yeri son illər getdikcə inkişaf edən vergi nəzarəti tutur.

Dövlət vergi nəzarətini bir sıra fərqli formalarda aparır. Dünya təcrübəsində vergi nəzarətinin aşağıdakı formaları mövcuddur.

Sxem 4. Dünya təcrübəsində dövlət vergi nəzarətinin formaları

- uçot və hesabatə nəzarət etməklə;
- vergi ödəyənlərlə başqa şəxslərlə sorğu etməklə;
- gəlir qazanmaq üçün sərf olunan ərazilərə baxış keçirməklə;
- Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən digər formalarda.

Vergi Məcəlləsinə görə isə, vergi nəzarəti vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam qisimdə və zamanında toplanılmasını təmin etmək səbəbi ilə həyata keçirilir;

vergi ödəyənlərin və vergitutulan obyektlərin hesabatına, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinə vahid şəkildə nəzarət blokudur.¹²

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi nəzarəti aşağıdakı formalarda aparılır:

- vergi ödəyicilərinin uçotunu aparmaqla,
- vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaqla,

İlk olaraq vergi ödəyicilərinin uçotu formasına baxaq. Əvvəldə qeyd etmişdik ki, vergi uçotuna durmayan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar qanunvericilik normalarını pozurlar. Vergi uçotuna durmaq əsasən vergi ödəyicilərinin sayını müəyyən etmək üçün mühümdür. Çünki vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət etmək üçün vergi ödəyicisinin uçot məlumatları mühümdür. Vergi uçot məlumatlarını vergi ödəyicisinin təsərrüfat fəaliyyəti, seçdiyi vergi ödəmə metodu, faktiki ünvanı kimi bəzi məlumatlar təşkil edir ki, bu da vergi orqanları üçün vergidən yayınma halının olub olmamasına, yaxud vergi qanunvericiliyinə necə riayət olunmasını təyin etmək üçün lazımdır.

Digər bir məsələ büdcə daxilolmaları proqnozlaşdırılarkən vergi daxilolmalarını müəyyənləşdirməkdir ki, bu məsələdə də vergi ödəyicilərinin uçot məlumatlarının əhəmiyyəti ortaya çıxır. Çünki vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti onların vergi öhdəliklərini müəyyən etmək üçün əsasdır. Vergi ödəyicilərinin öhdəlikləri də büdcəyə vergilər üzrə daxil olacaq daxilolmaların həcmi proqnozlaşdırmağa şərait yaradır.

Vergi ödəyicilərinin uçotunu Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən aparılır. Bütün vergi ödəyiciləri barədə məlumat vahid dövlət reyestrində öz əksini tapır. Uçota yeni duran, uçotda olan, uçotu ləğv olunan, uçot məlumatlarında dəyişiklik edilən bütün vergi ödəyicilərinin, fiziki və ya hüquqi olmasından asılı olmayaraq dövlət qeydiyyatı barədə hərtərəfli məlumatları vahid dövlət reyestrində əks olunur.

¹² Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Maddə 32.1

Vergi nəzarətinin digər forması yoxlamalar aparmaqdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə vergi nəzarətini həyata keçirmək üçün aparılan yoxlamalar iki cür olur: kameral və növbəti və növbədənəknar səyyar vergi yoxlamaları. Keçirilmə qaydalarına görə bu yoxlama növləri bir birindən fərqlənir.

Kameral yoxlama vergi ödəyicisinin ünvanında olmadan vergi orqanlarında olan məlumat bazasında müəssisə haqqında olan informasiyalara əsasən keçirilən yoxlamadır. Son bir neçə ildə sürətlə inkişaf edən vergi sisteminin elektronlaşması bu sahədə ən böyük köməkçidir. Çünki elektron sistem vasitəsilə vergi orqanları vergi ödəyicilərinin bir birilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair hər bir məlumatı əldə edə bilirlər. Bu məlumatlar əsasında da vergi ödəyicisinin vergi sahəsindəki fəaliyyətinə nəzarət edirlər.

Vergi ödəyicisinin fəaliyyəti vergi orqanlarına təqdim etdiyi vergi hesabatlarında öz əksini tapır. Vergi orqanları bu hesabat formalarında əksini tapan informasiyaların vergi bazasında olan məlumatlarla uyğunluğuna nəzarət edirlər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanları kameral yoxlamaları hesabat təqdim edildikdən sonra 30 gün ərzində həyata keçirə bilirlər. Bu müddətdən sonra həmin hesabatla münasibət bildirə bilməzlər. Uyğunsuzluq olan zaman vergi ödəyicisinə bu barədə poçt və yaxud elektron formada uyğunsuzluq barədə məlumat göndərilir. Bu uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün vergi ödəyicisindən dəqiqləşdirilmiş məlumatlar tələb olunur. Vergi ödəyicisi tələb olunan dəqiqləşdirilmiş məlumatları 5 iş günü ərzində vergi orqanlarına təqdim etməli və ya izahat məktubu yazıb uyğunsuzluğa aydınlıq gətirməlidir. Vergi ödəyicisi heç bir məlumat təqdim etmədikdə vergi orqanlarının vergi bazasına olan və əsaslandığı məlumatlara əsasən uyğunsuzluğa dair kameral hesablaşma tətbiq etmək hüququ vardır. Lakin vergi ödəyicisi bununla razı olmadıqda kameral hesablaşma barədə qərardan şikayət etmək hüququ vardır.

Bəzən vergi ödəyicisinin təqdim etdiyi məlumatlar qanəedici olmadıqda, bu barədə vergi bazasında da uyğun məlumat aşkar olunmadıqda vergi orqanlarının xronometraj üsulu ilə yoxlama keçirmək hüququ vardır. Xronometraj üsulu ilə

yoxlama adətən vergi ödəyicisinin əldə etdiyi gəlirlərlə bağlı vergi orqanlarında qeyri dəqiq məlumatlar olduqda aparılır. Bu, vergi ödəyicisinin dövryyəindəki otuz faizdən çox azalma baş verdikdə, dövryyə məbləğinin vergi ödəyicisinin iqtisadi göstəriciləri ilə uyğunsuzluq olduqda vergi ödəyicinin gəlir əldə etdiyi obyektlərə on beş iş günündən çox olmayan müddətə vergi orqanları tərəfindən baxış keçirilir. Bunun nəticəsində vergi ödəyicisinin satış həcmi və yaxud gördüyü iş, göstərdiyi xidmətin həcmi müəyyənləşdirilir.

Vergi orqanları tərəfindən keçirilən digər yoxlama növü növbəti və növbədənənar səyyar vergi yoxlamalarıdır.

Növbəti səyyar vergi yoxlaması il ərzində bir dəfədən çox olmamaq şərtlə 15 gün əvvəl vergi ödəyicisinə göndərilən vergi orqanının qərarına əsasən keçirilir. Növbədənənar səyyar vergi yoxlaması isə vergi ödəyicisinin öz istəyilə də ola bilər, vergi orqanlarının isə aşağıdakı hallara aydınlıq gətirmək məqsədilə. Vergi ödəyicindən vergi orqanı tərəfindən tələb olunan məlumat xəbərdarlıq olunduqdan sonra belə göndərilmədikdə, vergi ödəyicisi tərəfindən büdcəyə ödədiyi artıq məbləğlərin geri qaytarılmasına dair ərizə təqdim etdikdə, vergi ödəyicisinin vergitutma obyektinin gizlədilməsi barədə vergi orqanına əsaslı, mənbəyi məlum olan məlumat daxil olduqda və sair.

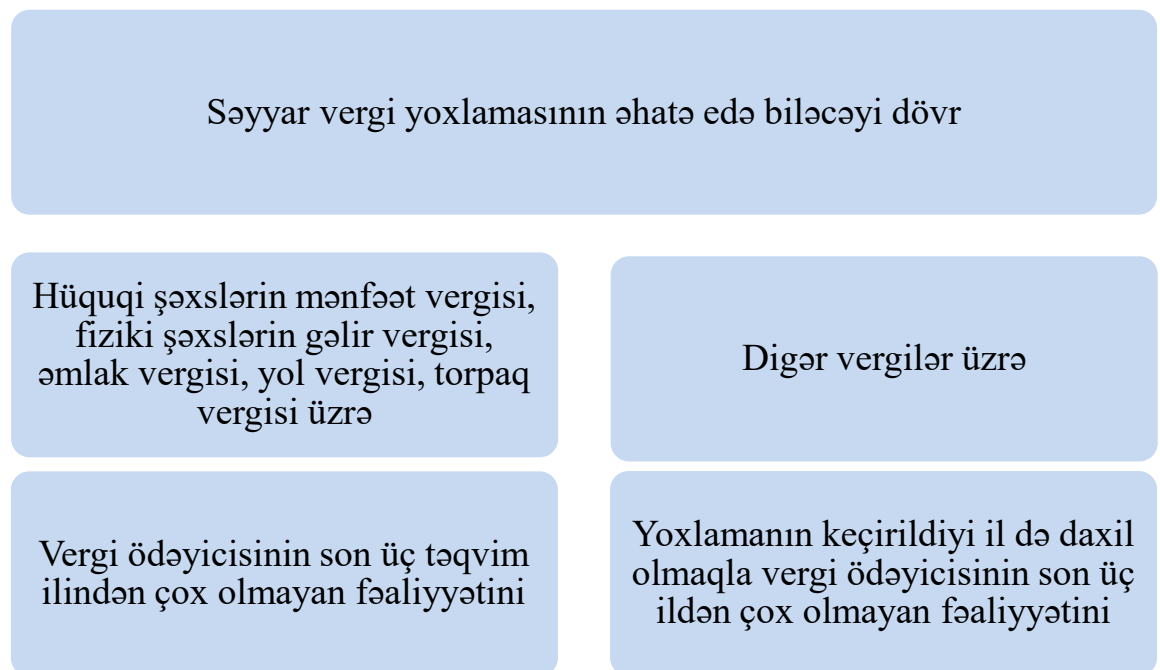
Səyyar vergi yoxlaması vergi ödəyicisinin son üç təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edə bilər (ətraflı sxem 5).

Səyyar vergi yoxlaması vergi orqanları tərəfindən keçirilən ən detallı, ətraflı vergi nəzarət formasıdır. Bu yoxlama zamanı vergi orqanları müvafiq icra hakimiyyətinin təsdiqlənmiş qərarı ilə inventrizasiya apara bilər, vergi ödəyicisinin obyektlərinə baxış keçirə bilər, yoxlama üçün zəruri olan sənədləri Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada tələb edə bilər, nümunə kimi əşyalar götürə bilər, ekspertiza keçirmək məqsədilə ekspert dəvət edə bilər, vergi yoxlamasına kömək etmək məqsədilə mütəxəssis cəlb edə bilər, hətta müşahidəçi və tərcüməçi dəvət edə bilər.

Vergi orqanları səyyar vergi yoxlamasını otuz gündən artıq olmamaq şərtlə, bəzi zəruri hallarda isə doxsan gündən artıq olmayan müddətdə aparmalıdırlar.

Həmçinin səyyar vergi yoxlaması vergi ödəyicisinin iş günləri və iş saatlarında keçirilə bilər. Səyyar vergi yoxlamasının qaydaları, tələbləri, keçirə biləcəyi yoxlamaların əhatə dairəsi və bütün digər məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 36-49-cu maddələrində geniş izah olunub.

Sxem 5. Səyyar vergi yoxlamasının əhatə edə biləcəyi dövr.

Vergi orqanları tərəfindən keçirilən nəzarətin digər yoxlama forması operativ nəzarətdir. Operativ vergi nəzarəti adından göründüyü kimi operativ müdaxilənin lazım olduğu incə məsələlər üzərində dövlət vergi nəzarətidir. Əmək münasibətlərinin qorunması üçün əmək müqavilələrinin bağlanmasına, “fərqlənmə nişanı” almayan vergi ödəyicilərini aşkara çıxarılmasına, nağdsız hesablaşmalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun qaydalarına riayət olunmasına, əhali ilə aparılan pul hesablaşmalarının aparılmasına məhz operativ vergi nəzarəti ilə nəzarət edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 50-ci maddəsində operativ vergi nəzarətinin keçirilməsi üçün dörd əsas qeyd olunmuşdur:

-vergi orqanları tərəfindən səyar vergi yoxlaması keçirilən zaman faktlar aşkar edildikdə,

-vergi orqanları tərəfindən dəlili olan, əsaslı, mənbəyi bəlli məlumatlar əldə edildikdə,

-vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aradan qaldırılmasına görə vergi orqanlarının tələbləri vergi ödəyiciləri tərəfindən yerinə yetirilmədikdə,

-səyyar vergi yoxlaması zamanı aşkar olunan fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ciddi qanun pozuntusu halları barədə kifayət qədər əsaslı məlumatı olduqda.

Digər maliyyə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanı Dövlət Gömrük Komitəsidir. Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük sahəsində qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsini qoruyan dövlət orqanıdır. Lakin gömrük rüsumları, gömrüklə bağlı digər ödənişlər dövlət büdcəsinə ödənildiyindən Dövlət Gömrük Komitəsi maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqan hesab olunur. Çünki gömrük ödənişlərinin büdcəyə ödənilməsinə birbaşa nəzarət edir (cədvəl 2). Dövlət Gömrük Komitəsi iqtisadi və milli təhlükəsizliyin qorunmasını təmin edən dövlət orqanı olub ölkədə aparılan bütün gömrük əməliyyatlarına nəzarət edir.

Cədvəl 2. 2016-cı il üzrə büdcə daxilolmalarında gömrük ödənişlərinin payı, min manatla¹³

Ay	Gömrük rüsumu	ƏDV üzrə	Aksizlər üzrə	Yol vergisi üzrə	CƏM
Yanvar	23442.44	76901.09	2124.02	1159.11	103626.66
Fevral	39641.57	96686.58	1095.55	2212.00	139635.70
Mart	44217.05	124631.39	2691.77	2113.27	173653.49
Aprəl	54201.72	145577.24	15615.22	12002.55	227396.73

¹³ <http://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/?year=2016>

May	49351.42	128374.22	16255.61	12291.80	206273.05
İyun	60270.79	75699.98	6220.71	2602.17	144793.65
İyul	46037.18	123376.72	14771.08	2605.66	186790.64
Avqust	62064.10	159155.70	8910.10	13959.70	244089.60
Sentyabr	56971.80	160300.00	7952.40	2425.70	227649.90
Oktyabr	57108.90	117649.00	5884.60	2492.10	183134.60
Noyabr	53337.80	158553.20	5037.70	2687.60	219616.30
Dekabr	53563.1	148416.40	6335.50	26690.40	235005.40

Maliyyə nəzarət orqanlarından biri də Mərkəzi Bankdır. Dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edən və həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı nağd pul dövriyyəsini əhatə edir, manatın xarici valyutalara nəzərən rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyənləşdirir və elan edir, valyuta tənzimlənməsini və nəzarətini reallaşdırır. Dövlət büdcəsi manatla xarici valyutanın nisbətindən doğan mənfi nəticələrə görə ciddi ziyan çəkə bilər. Ona görə də Mərkəzi Bankın mühüm funksiyası manatla xarici valyuta arasında balans nəzarəti qoruyub tənzimləməkdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqanlardan asılı olaraq maliyyə nəzarətini üç cür qruplaşdırmaq olardı:

- büdcə nəzarəti,
- vergi nəzarəti,
- pul, valyuta nəzarəti.

Dövlət Statistika Komitəsi və Mərkəzi Bankın mənbələrinə əsasən təqdim etdiyi büdcə gəlir və xərclərinin statistik göstəriciləri son illər ərzində aşağıdakı kimi olmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinin əsas göstəriciləri (milyon manat).

İl	Büdcə gəlirləri,	Büdcə xərcləri,	Büdcə
----	------------------	-----------------	-------

	mln manat	mln manat	kəsri (- +)
2013	19496.30	19143.5	352.8
2014	18400.60	18709.00	-308.40
2015	17498.00	17784.50	-286.50
2016	17501.20	17742.40	-241.20

2.3. Qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı təsərrüfat subyektlərinə fəaliyyət azadlığı verdiyi üçün, onlara nəzarət edilməsində də fəaliyyət azadlığı prinsipini qorunmalı idi. Ona görə də maliyyə nəzarətinin son dövrlər sürətlə inkişaf edən audit nəzarəti növü meydana gəldi.

Dünya təcrübəsində geniş yayılan və Azərbaycan Respublikasında isə son illər inkişaf etməyə başlayan audit nəzarəti dövlət nəzarəti hesab olunmayan nəzarət növüdür. Audit nəzarəti nə dövlət, nə də müəssisə nəzarəti hesab olunmur. Müəssisənin onu cəlb etməsinə maraqlı olduğu və kənardan müəssisəyə maliyyə nəzarətini həyata keçirən vergi münasibətlərindəki üçüncü tərəf kimi çıxış edir. Dövlət müəssisələrin vergi sahəsindəki fəaliyyətlərinə birbaşa nəzarət edə bilmir. Çünki dövlət nəzarətinin öz formaları və qaydaları vardır. Müəssisə də özünü vergi orqanlarına düzgün tanıتماqda maraqlıdır. Bunun üçün də vergi siyasətini düzgün formalaşdırmaq üçün kənar audit müdaxiləsinə ehtiyac duyur.

Bəzən audit nəzarəti yalnız mühasibatlığa nəzarət kimi başa düşülərək auditin mənasını məhdudlaşdırır. Lakin bazar iqtisadiyyatının inkişafı dövründə auditə bu cür yanaşmaq yanlışdır. Çünki audit yalnız müəssisənin mühasibat sənədlərinə nəzarəti həyata keçirmir, həm də onun vergi siyasətini qurur, düzgün maliyyə siyasəti qurmaq üçün bir mütəxəssis kimi kömək edir.

Audit nəzarəti müəssisələrin maliyyə sənədlərini, onların qüvvədə olan qanunvericilik aktları ilə uyğunluğunu, mühasibat və maliyyə hesabatlarının doğruluğunun yoxlanılmasıdır. Audit yoxlamalarının əsas vəzifələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək yerinə düşərdi:

- Qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq mühasibat uçotunun aparılmasının düzgünlüyünün müəyyənləşdirilməsi,

- Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü müəyyən etmək və onun təmsil etdiyi müəssisənin maliyyə vəziyyətinə uyğunluğunun dərəcəsini müəyyənləşdirmək,

- Maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğun olub olmadığını yoxlanılması,

- Vergi bəyannamələrinin tərtib edilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

Auditor fəaliyyəti – Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Qanununa əsasən dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının ciddi səhvlərdən qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə maliyyə hesabatlarının və digər maliyyə məlumatlarının auditor tərəfindən müstəqil yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və onun düzgünlüyü, əsaslı olması, habelə bu hesabatların beynəlxalq standartlara və ya Mühasibat Uçotu sahəsində mövcud Milli Standartlara və ya digər standart və qaydalara müvafiqliyi barədə auditor hesabatının verilməsi və ya bəzi qanunvericiliyə əks olan vəziyyətlər tapıldıqda auditor hesabatında rəy bildirilməsindən imtina edilməsi üzrə görülən fəaliyyət sahəsidir.¹⁴

Hüquqi baza olaraq “Azərbaycan Respublikasının Auditor Palatası haqqında” Qanuna əsaslanan məcburi və könüllü olmaqla iki yerə bölünən auditor fəaliyyəti yalnız sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları tərəfindən aparıla bilər. Qanunvericiliyə əsasən illik maliyyə hesabatlarını kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirməli olan audit subyektləri, həmçinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş hallarda və ya səlahiyyətə malik dövlət strukturunun uyğun qərarına görə reallaşdırılan audit məcburi; sifarişçilərin təşəbbüsü ilə keçirilən audit isə könüllü audit adlanır.

¹⁴ Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının Qanunu, Maddə 4.1

Məcburi auditdən yayınma audit subyektini (ictimai əhəmiyyətli qurumlar, təbii inhisar subyektləri, maliyyə sənaye qrupları, səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, bələdiyyələr, fondlar, siyasi partiyalar)¹⁵ məsuliyyətə cəlb edir və məsuliyyətə cəlb olunma subyektini məcburi auditdən azad etmir. 2015-2016-cı illər üzrə statistikaya diqqət etmək yerinə düşərdi (Cədvəl 4).

Audit aparan subyektdən asılı olaraq audit daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Daxili auditor xidməti təsərrüfat subyektlərinin daxili nəzarət xidməti olub maliyyə, iqtisadi sahədə resursların səmərəli istifadəsinə yönəldilən risklərin idarə olunmasını məqsəd tutan təsərrüfat fəaliyyətinin auditini həyata keçirən struktur bölmədir.

Cədvəl 4. 2016-cı il üzrə 67522 məcburi audit obyektindən 1522-si (yəni 2.3 %-i) auditdən keçmişdir.

Məcburi audit subyektinin təşkilati-hüquqi forması	Respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin sayı	2016-cı il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayı	Auditdən keçmə %-i	2015-ci il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayı	Auditdən keçmə %-i	2015-2016-cı illər üzrə artım (+), azalma (-) %-lə
Səhmdar cəmiyyətləri	1546	250	16.2	284	18.4	-2.2
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	64246	532	0.8	805	1.2	-0.4
Bələdiyyələr	1608	661	41.1	599	37.2	3.9
Banklar	48	48	100	43	100	0
Sığorta təşkilatları	19	19	100	27	100	0
Siyasi partiyalar	55	12	21.8	12	21.8	0
CƏMİ	67522	1522	2.3	1770	2.7	-0.4

¹⁵ Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının Qanunu, Maddə 5.1

Cədvəldən göründüyü kimi məcburi auditin keçirilməsini banklar və sığorta təşkilatları çox yaxşı şəkildə qarşılayır və yerinə yetirirlər. 2015-ci il ilə müqayisədə 2016-cı ildə səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və bələdiyyələrdə məcburi auditin yerinə yetirilməsi nisbəti aşağıdır.

“Daxili audit haqqında” Qanuna əsasən daxili audit obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir.

Daxili auditor xidməti, daxili auditor təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanına tabedir. “Daxili audit haqqında” Qanun və Əsasnaməni öz fəaliyyətində rəhbər tutan daxili auditor xidmətinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- maliyyə və mühasibat uçotu hesabatlarının düzgünlüyünün və etibarlılığının yoxlanılması,

- təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin qanunvericiliyə və təsdiq edilmiş fəaliyyət planına müvafiqliyini yoxlamaq,

- təsərrüfat subyektinin xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və sair.

Daxili auditor isə daxili audit xidmətini həyata keçirən komitə tərəfindən təsdiqlənmiş iş planına müvafiq, bu sahədə mövcud qanunvericilik və qanunvericilik aktlarına uyğun fəaliyyət göstərmək kimi vəzifələr daşıyır.

Xarici audit xidməti isə Auditorlar Palatasından xüsusi lisenziya əldə etmiş sərbəst auditorlar və audit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Xarici auditin əsas məqsədi, təsərrüfat subyektinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında verilmiş hesabatların düzgünlüyü barədə obyektiv informasiya əldə etməkdən ibarətdir.

Auditor yoxlamalarının nəticələri auditor rəyi ilə rəsmiləşdirilir. Auditor rəyi müsbət, şərti müsbət və mənfi olmaqla üç növ olur. Mühasibat uçotu qanunvericiliyə uyğun aparıldıqda, maliyyə hesabatları müəssisənin həqiqi maliyyə vəziyyətini real olaraq əks etdirdikdə müsbət; mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında nöqsanlar olduqda, nöqsanların nədən ibarət olması, həmçinin nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkliflər nəzərdə tutan rəy şərti müsbət; mühasibat uçotu qanunvericiliyə uyğun

olmayanda və maliyyə hesabatı etibarsız olduqda isə auditor yoxlamalarının nəticələri mənfi rəylə rəsmiləşdirilir.

Auditor fəaliyyətinin mərkəzi orqanı Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasıdır. Auditorlar palatasının verdiyi məlumatlara görə, 2015-ci il müddətində otuz doqquz sərbəst auditorun, əlli altı auditor təşkilatının (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və nümayəndəliyi) və on səkkiz xarici investisiyalı auditor təşkilatı) auditor fəaliyyətini reallaşdırmaq hüququ olmuşdur. Otuz doqquz sərbəst auditor və 56 auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar verilmişdir. Verilmiş hesaabatlara görə aşkar olunmuşdur ki, təsərrüfat müəssisələri ilə 49 106 089,0 manat məbləğində 3094 müqavilə bağlanmışdır. Bağlanmış müqavilələrin xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri üzrə sayına görə 21,0% və məbləğinə görə 66,1%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə sayına görə 16,1% və məbləğinə görə 23,9%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 34,4% və məbləğinə görə 6,6%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 28,5% və məbləğinə görə 3,4% təşkil etmişdir. 2014-cü il ilə müqayisədə 2015-ci ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 3487-dən 3094-ə qədər, yəni 393 ədəd və ya 11,3% azalmış, məbləği isə 46 698 157,5 manatdan 49 106 089,0 manata qədər, yəni 2 407 931,5 manat və ya 5,2% artmışdır.

III FƏSİL. Dünya maliyyə böhranı şəraitində maliyyə nəzarətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi

3.1. Dövlətin antikorrupsiya siyasətinin təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri

Maliyyə nəzarətinə ən çox ölkələrdəki iqtisadi vəziyyət mənfiyə doğru kəskinləşdikdə, nəticədə böhranlar, xüsusən maliyyə böhranları baş verdikdə ehtiyac duyulur. Əhatə dairəsinə görə yerli, regional və qlobal səviyyədə olan böhranların yaranma səbəbləri müxtəlif olur. Maliyyə nəzarətinin rolunu dəyərləndirmək üçün qlobal böhranları mövzunun mərkəzinə qoymaq daha doğru olardı.

19-cu əsrin əvvəllərinə kimi böhranlar regional səviyyədə olub bir neçə ölkənin həddlərində baş verirdi. Lakin zaman keçdikcə regional səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə qalxıb artıq bütün dünyaya nüfuz etməyə başladı. 1825-ci ildə dünya ilk beynəlxalq böhran hesab edilən İngiltərədə baş verən böhran kapitalının digər ölkələrə axını səbəbindən olmuşdu.

Bu dövrə kimi baş verən böhranlar fərqli qeyri iqtisadi səbəblərdən olmuşdur. Müharibə, epidemiya, təbii fəlakətlərin nəticəsində baş verən böhranlar getdikcə istehsal ilə ödəmə qabiliyyəti arasındakı tarazlığın pozulmasının səbəb olduğu böhranlara verdi.¹⁶

İqtisadi səbəblərdən doğan böhranlar artıq tarixdə qalmağa başladı. Son dövrlər maliyyə bazarının sürətlə inkişafı, pul-kredit sistemindəki dəyişikliklər, ölkələrin bir-birinə inteqrasiyası nəticəsində valyutaların mübadiləsi və sair kimi amillər maliyyə sahəsini bir növ iqtisadi sahədən ayıraraq müstəqil sahə kimi formalaşdırmağa başladı. Bu inkişaf və inteqrasiya da sözsüz ki böhransız keçinə bilməz.

Maliyyə böhranının səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əsassız makroiqtisadi siyasət,
- dövlətin köçürmə-ödəmə münasibətlərinin kökündən pozulması,
- güclü inflyasiya,
- milli maliyyə sisteminin zəifliyi,

¹⁶ Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti, Vidadi Zeynalov, Bakı 2012, səh 7.

- milli ixrac mallarının qiymətinin düşüb idxal mallarının qiymətinin qalxması,
- düzgün olmayan mübadilə kursu,
- siyasi qeyri-sabitlik.¹⁷

ABŞ Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosunun mütəxəssisləri maliyyə böhranının özünü daxilində üç kateqoriya üzrə-bank, borc, valyuta böhranları kimi qruplaşdırırlar. Bu böhranların səbəbi kimi isə fond bazarlarında qiymətlərin düşməsi, faiz dərəcələrinin qalxması, qiymətlərin səviyyəsinin qəflətən düşməsi, bank çaxnaşmalarının yaranması, kredit və borclarının həddinin yüksəlməsi, valyuta riski və sair kimi qeyd edirlər.

Maliyyə böhranının komponentləri kimi büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və birja çıxış etdiyindən, maliyyə böhranı dedikdə də, valyuta və bank sisteminin böhranı, fond birjası böhranı başa düşülür.

1825-ci ildən başlayaraq yaranan böhranların içində olan maliyyə böhranlarının əksəriyyəti valyuta bazarlarındakı vəziyyətinin kəskinləşməsi ilə nəticələnən valyuta böhranları olub. Valyuta böhranları devalvasiya (milli valyutanın dəyərinin xarici valyutalara nisbətən aşağı düşməsi), revalvasiya (milli valyutanın dəyərinin xarici valyuta nisbətində qalxması), beynəlxalq likvidliyin (ölkənin xarici borclarının qolverilən ödəmə vasitələri ilə təmin edilməsi imkanları) zəifləməsində, kapital axınınında özünü göstərir.

Bank böhranlarının səbəbi kimi isə milli valyutanın səviyyəsinin yüksək olması və faiz dərəcələrinin qaldırılmasıdır. Bank faizlərinin qaldırılması da ölkədən kredit tələb edən digər ölkələrdə bank böhranının yaranmasına gətirib çıxarır. Çünki faiz dərəcələrinin yüksəldilməsi nəticəsində defolt (borc öhdəliklərinin ödənişinin icra edilməsinin qeyri mümkünlüyü) ehtimalını artırır; kredit verən ölkələrdə valyutanın dəyərinin artması kredit ödəyən ölkələrdə ödənişi həyata keçirmək üçün daha çox milli valyuta tələb edir; kredit alan ölkələrdə bank sistemində sabitliyin pozulmasına səbəb olur.

¹⁷ Dünyamalı Vəliyev, Qlobal maliyyə böhranının mahiyyəti və səbəbləri məqaləsi

Bank böhranından zahirən fərqli görünməyən borc böhranı kreditorlar qarşısında öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməkdir. Bank böhranı kreditlə, kreditor ölkənin vayutası fonunda çıxış edirsə, borc böhranı isə debitor və ya kreditor dövlətin fəaliyyətindəki qyeri sabitliyə işarə edir. Borc böhranı sanki bank böhranının səbəbi kimi özünü göstərir. S.Fişer¹⁸ borc böhranının üç yaranma səbəbini qeyd edir:

-kreditor (borclu) ölkələrin öz iqtisadiyyatlarında zəif idarəçiliyə malik olması, büdcə kəsri və valyuta məzənnələrinin yüksək olması,

-banklar tərəfindən kreditlər verilərkən yumuşaq şərtlərlə kreditin təqdim olunması və bu sahədə ehtiyatsızlığa yol verilməsi,

-debitor (borc verən) ölkələrin faiz dərəcələrini yüksəltməsi.

Bank böhranı kimi qiymətləndirilən dünya maliyyə böhranı Amerikada 2007-2008-ci illərdə daşınmaz əmlak bazarındakı möhtəkirlikdən yaranmağa başlamışdır. İpotekadan qaynaqlanan bu böhran bütün dünyada bank sektoruna ciddi ziyan vurdu. Amerikada başlasa da, sürətlə dünyanın digər ölkələrinə yayılmağa başladı.

İqtisadçılar indiyədək davam edən bu maliyyə-bank böhranını dörd mərhələyə bölürlər:

1. 2007-2008-ci illər aralığını əhatə edən anqlo sakson maliyyə böhranı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Amerikanın ipoteka bazarındakı problemdən qaynaqlanan bu böhran ABŞ-ın ən böyük ipoteka bankını qurtarılmasına yönəldilən əməliyyat oldu.

2. 2008-ci ilin mart-avqust aylarını əhatə edən məhdudlaşdırma, sərhədləşmə mərhələsi. Böhranın bütün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayılması digər tərəfdən də inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir qoymayacağına ümid yaratdı ki, onların iqtisadi inkişafı inkişaf etmiş ölkələr üçün katalizator rolunu oynayacaq.

¹⁸ Yanvar 1988-ci ildən avqust 1990-cı il tarixədən Dünya Bankının iqtisadiyyat üzrə vitse prezidenti olmuşdur. Sonradan Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəedici direktoru vəzifəsinə təyin edilmiş, yanvar 2005-ci ildən İsrail Bankının qubernatoru seçilmiş, 2009, 2010, 2011 və 2012-ci illərdə Mərkəzi Bank Hesabatında "A" kateqoriyası almışdır.

3. 2008-ci il sentyabr-noyabr aylarını əhatə edən kredit məhdudlaşdırılması mərhələsi. Böhranın inkişaf etmiş ölkələrə nüfuz etməsi və davam etməsi kimi görünməsi.

4. 2008-ci ilin noyabrından ilin sonunadək olan dövr. Dünyanın əksər ölkələri pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaq kimi təkliflərin irəli sürülməsi.

Böhranlardan danışılaraq bu qədər izah verilməsi onun yol açma biləcəyi problemlərlə daha yaxından tanış olmaq imkanı verir. Artıq uzun müddətdir dünya ölkələrini bürüyən maliyyə böhranı nüfuz etdiyi ölkələrdə böhranın daha da geniş vüsət almaması üçün bəzi mikro və makro tədbirlərin görülməsini labüd edir.

Böhran dünya ölkələrində elə həyəcan təbilinin çalınmasıdır ki, nəticədə gələcəkdə daha da böhranın genişlənib iqtisadiyyata ciddi zərbə vura biləcək addımlar atmağa şövq edə bilər. Sonuncu maliyyə böhranının yaranma səbəbinin möhtəkirlik olması bank sahəsində korrupsiyanın olması ehtimalını irəli sürür. Ona görə də maliyyə böhranlarının yaşanmaması və ya maliyyə böhranı olduqda vəziyyətdən daha az zərərle çıxılması məqsədilə iqtisadçıların ən çox üstündə dayandığı məsələ antikorrupsiya tədbirləri sisteminin hazırlanmasıdır.

Maliyyə böhranı maliyyə sistemindəki nəzarətin zəifləməsi səbəbindən yaranır ki, nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi, ehtiyac olduqda əlavə tədbirlərin hazırlanması nəzarəti gücləndirmək vasitəsi ola bilər.

Bəlkə də sonuncu maliyyə böhranı yaranmamışdan əvvəl bəzi tədbirlər planının olması dünya ölkələrini daha böyük zərbədən qorumuş oldu.

Artıq iki əsrə yaxın bir dövrdə ardıcıl olaraq böhranlarla mübarizə bu sahədə tədbirlərin görülməsinə şərait yaratdı. Bu sahədə beynəlxalq qanun və beynəlxalq təşkilatların yaradılması antiböhran tədbirlərindəndir.

Böhran zamanı daha ciddi məsələ olan korrupsiyanın daha da güclənməməsi üçün antikorrupsiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün Antikorrupsiya Beynəlxalq Təşkilatının yaradılması mühüm addımlardan sayılır. 19-20 aprel 2006-cı ildə Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının Qərargahında keçirilən görüşün nəticəsi olaraq yaradıldı.

Həmçinin Respublikamızda antikorrupsiya tədbirləri siyahısında 13 yanvar 2004-cü il tarixli 580-IIQ sayılı “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu misal göstərmək olar.

Zahirən əlaqəli görünməsə də korrupsiya və maliyyə nəzarəti bir birilə əlaqəli inkişaf edən amillərdəndir. Təsadüfi deyil ki, “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində korrupsiya ilə bağlı hüquqpozmalara subyektləri qismində dövlət orqanlarının müvafiq struktur vahidlərində, dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlarında, habelə dövlətin nəzarət səhm zərfinə sahib olduğu təsərrüfat subyektlərində təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını həyata keçirən şəxslər də çıxış edir.¹⁹

Qanunun 5-ci maddəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada vəzifəli şəxslərə qarşı bəzi maliyyə xarakterli tələblər irəli sürülmüşdür. Maliyyə xarakterli bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hər il əldə etdiyi gəlirləri barədə məlumat vermək,
2. Vergitutma obyektini və ya əmlakı barədə məlumat vermək,
3. Kredit təşkilatlarında olan qiymətli kağızları, maliyyə vəsaitləri barədə məlumat vermək,
4. Borcu şərti maliyyə vahidinin²⁰ beş min mislindən çox olan hissəsi barədə məlumat vermək,
5. Şərti maliyyə vahidinin min mislindən çox olan maliyyə və əmlak xarakterli öhdəlikləri barədə məlumat vermək.

Bu tədbirlər ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin dövlətin maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olduğunu göstərir. Belə ki, maliyyə xarakterli bu tələbləri yerinə yetirməmək məsuliyyətə cəlb olunmasına səbəb ola bilər. Çünki bu məlumatların verilməməsi ölkədə maliyyə nəzarətini dəqiq yerinə yetirməməyə yol açır ki, dövlətin gələcək maliyyə siyasətində mühüm əngəllər törədir. Qeyri dəqiq

¹⁹ “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 2.1.4.

²⁰ 26 dekabr 2000-ci il “Şərti maliyyə vahidi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən şərti maliyyə vahidi 1 manat 10 qəpik miqdarında müəyyən olunmuşdur.

məlumatlar maliyyə sahəsində problemləri düzgün şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir.

Dövlətin antikorrupsiya siyasətinin təmin olunmasında maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi üçün ölkə başçısının 2012-ci il beş sentyabr tarixində təsdiq edilən sərəncamı “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz maliyyə nəzarət formaları və ölkəmizdə onların icra edilməsi, ən çox keçirilən vergi yoxlamaları və sairə aid əsassız qaydaların aradan qaldırılması məqsədilə sahibkarlığa inkişaf konsepsiyası bu planın 12-ci maddəsində öz əksini tapır. Əslində maliyyə nəzarəti məqsədilə yoxlamaların keçirilməsi dövlətin maliyyə siyasətində mühüm rol oynayır. Lakin yoxlamaların sayının artırılması, səbəbsiz yoxlamaların keçirilməsi maliyyə nəzarəti sahəsində korrupsiyanın genişlənməsinə şərait yaradır ki, daha alternativ variantın seçilməsi ehtiyacı vardı. Əsassız yoxlamaların keçirilməsi digər tərəfdən də sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərərək onların fəaliyyətini məhdudlaşdırır, nəticədə büdcənin gəlirləri kimi əksəriyyət təşkil edən vergi və digər bu tipli daxilolmaların qarşısı alınır. Dünya ölkələrinə ciddi zərbə vuran maliyyə böhranının ölkəmizə daha çox təsir etməsinin qarşısını almaq üçün büdcədən müəyyən vəsaitlərin ayrılması, milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyini qorumaq lazım idi ki, bu da sahibkarlığa dəstək, sahibkarlığın inkişafı sayəsində mümkün idi.

Qeyd olunan fəaliyyət planı bazar iqtisadiyyatının tələblərindən doğan dövlət maliyyə nəzarətinin qismən azaldılıb qeyri dövlət maliyyə nəzarətin inkişafına yönələn planları da özündə əks etdirir. Dövlət nəzarəti sahəsində keçirilən yoxlamaların azaldılması antikorrupsiya siyasətinin mühüm hissəsi olaraq digər tərəfdən də audit nəzarətinin inkişafına şərait yaradırdı.

1996-cı ildən respublikamızda Auditorlar Palatası fəaliyyət göstərərək iyirmi illik fəaliyyəti dövründə bir sıra uğurlara imza atmışdır. 1999-cu il 26 iyun tarixində Auditorlar Palatasının müraciətinə əsasən, MDB dövlətləri içərisində birinci dəfə olaraq ölkəmizdə Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun (IIA) —Audit -

Azərbaycan bölməsinin yaradılması, 2000-ci il 5 iyul tarixində Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təsis etdiyi —İqtisadiyyat və Audit elmi-praktik jurnalının ilk nömrəsinin çapdan çıxması ölkə daxilindəki tərəqqi xarakterli fəaliyyətindən hesab olunur. Həmçinin 2003-cü ildə ölkəmizin Auditorlar Palatasının Avropa Mühasiblər və Auditorlar Federasiyasına (EFAA) tam hüquqlu üzv olaraq qəbul olunması, həmin ildə də Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (İFAC) üzv qəbul edilməsi, 2007-ci ildən Sertifikatlı Mühasiblər və Auditorlar Avrasiya Şurasının (ECCBA) üzvü olması beynəlxalq miqyasda audit sahəsinin inkişafına bir sübutdur.

Lakin bütün bunlarla bərabər ölkəmizdə audit sahəsinin inkişafı beynəlxalq standartlara tam keçməmiş, bəzi maneələr mövcud idi. Bu məqsədlə də ölkə prezidentinin az əvvəl qeyd etdiyimiz 2012-ci ildə təsdiq edilmiş Milli Fəaliyyət Planına əsasən Auditorlar Palatasının qarşısında böyük vəzifə qoyuldu. Fəaliyyət planının 13-cü maddəsi audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edilməsinə yönəldildi. Daha çox beynəlxalq təcrübənin audit sahəsinə tətbiqini nəzərdə tutan bu planın 13-cü maddəsində audit sahəsinin inkişafında görülməli işləri belə təsnifləşdirdi:

1. Beynəlxalq standartların icrası ilə əlaqədar proseslərin davamı. Tətbiqi mütəmadi olaraq Auditorlar Palatasının öhdəsindədir (Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı, maddə 13.1).

2. Beynəlxalq praktika nəzərə alınmaqla audit xidmətin inkişaf layihəsinin (2012-2020-ci illər) hazırlanması. İcrası 2013-cü il ərzində Auditorlar Palatasını öhdəsindədir (maddə 13.2).

3. Məcburi audiddən yayınmaya görə inzibati məsuliyyətin tətbiqi ilə əlaqədar proseslərin müəyyənləşdirilməsindən ötrü tədbirlərin reallaşdırılması. İcrası 2013-cü il ərzində Auditorlar Palatası və Vergilər Nazirliyinin öhdəsinə qoyulmuşdur (maddə 13.3).

4. Daxili audit haqqında qanunvericiliyin inkişafı üzrə tövsiyələrin planlaşdırılması. İcrası 2013-cü il ərzində Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Auditorlar Palatasının öhdəsinə qoyulmuşdur (maddə 13.4).

Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə aid 2012-2015-ci illər üçün Plana görə 2013-cü ildə audit inkişaf layihəsi hazırlandı və layihənin əsas maddələri bir sıra beynəlxalq forum və konfranslarda iştirakçıların ixtiyarına verildi. Misal olaraq, 2013-cü ildə dördüncü Avrasiya forumunda, yenə həmin ildə otuz sentyabr – iki oktyabr tarixləri aralığında Dünya Bankının təşkilatçılığı ilə Vyana şəhərində keçirilən maliyyə hesabatı və audit barəsində reallaşdırılan konfransda, eyni ilin noyabrın altısı tarixində Rumıniyada Maliyyə Auditorları Palatasının təşkilatçılığı ilə reallaşdırılan beynəlxalq iclasda tədbir iştirakçılarının müzakirəsinə təqdim olundu.

Audit inkişaf konsepsiyası bir sıra məqsədləri daşıyırdı:

- ölkəmizdə auditor xidmətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi,

- auditor xidməti sahəsinin genişləndirilməsi üzrə proseslərin həyata keçirilməsi,

- yalnız dövlətin deyil, həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin və maliyyə nəzarəti yerinə yetirən auditorların maraqlarının müdafiə edilməsi,

- audit sahəsində mövcud nəzarət tənzimləyici tədbirlərin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi,

- auditin aparılmasında beynəlxalq standartların tətbiqinin təminatı, həmçinin dövlətin iqtisadi maliyyə həyatında auditin əhəmiyyətinin daha da yüksəldilməsini təmin etmək,

- maliyyə şəffaflığının təminatında və korrupsiyaya ələhinə siyasətinin yeridilməsində auditin rolunun və həmin fəaliyyəti göstərən auditorların məsuliyyətinin artırılmasının təminatı.

Xüsusən antikorrupsiya siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə nəzarətinin artırılması məqsədilə auditin inkişafına yönələn bu konsepsiya korrupsiyaya qarşı mübarizə kimi çirkli pulların yuyulması və korrupsiyaya qası

mübarizə üzrə audit sahəsində müvafiq dövlət qurumları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi islahatın keçirilməsini zəruri sayırdı.

Dövlət maliyyə nəzarətinin qismən azaldılıb qeyri dövlət maliyyə nəzarəti kimi audit sahəsinin inkişafı audit sahəsinin digər iqtisadi sahələrə təsiri kimi, öz daxilində də bəzi təkmilləşdirici işlər gördü. Bu sahədə kadrların azlığı audit sahəsində təhsilin genişləndirilməsi, mütəxəssis hazırlanması üçün kadr islahatlarının aparılması, audit sahəsi üçün elmi və maddi texniki bazanın genişləndirilməsi istiqamətində bəzi işlərin görülməsinə səbəb oldu.

3.2 Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində maliyyə nəzarətinin optimallaşdırılması

Artıq iyirmi beş ildən artıqdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başlayıb. Bu dövr ərzində iqtisadiyyatın dünya təcrübəsinə uyğun inkişaf etməsi üçün bir sıra tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Bu sahədə tətbiq olunan qanunvericilik aktları iqtisadiyyatın inkişafa meyilli olduğunu daha aydın şəkildə göstərir. İqtisadi sahədə mövcud qanunveriliklərin hər il yenilənməsi bazar iqtisadiyyatına uyğun iqtisadi inkişafdan xəbər verir.

Maliyyə nəzarəti sahəsində ən çox səmərəli və effektiv olanı vergi nəzarətidir ki, çox böyük hüquq və səlahiyyətlərə malik vergi sisteminə əsaslanır. Getdikcə strukturunda inkişaf edən vergi sistemi iqtisadiyyatın hər sahəsinə maliyyə nəzarəti aparmaq hüququna malikdir. Fəaliyyətindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində nəzarəti obyektiv keçirmək səlahiyyəti vardır.

Həmçinin nəzarət olunan obyektlərə bir sıra hüquq və vəzifələr tanıyan vergi sisteminin ümumiləşdirildiyi hüquqi bazası olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi daima təkmilləşir.

2017-ci il 1 yanvar tarixinə vergi ödəyicilərinin ixtiyarına qoyulan təkmilləşdirilmiş Vergi Məcəlləsi bu tarixdən vergi ödəyicilərinin bəzi vəzifələrini və

həmin vəzifələri yerinə yetirmədiyi halda yaranan hüquq pozuntularını, onların məsuliyyətə cəlb olunması hallarını özündə cəm etmişdir.

Yeni Vergi Məcəlləsi 2017-ci ilədək üzərində çox dayanılmayan hüquq pozuntuları və bu qanun pozuntularına qarşı diqqətlə davranan vergi ödəyiciləri üçün bəzi üstünlüklər təqdim etdi. Vergi orqanları ilə münasibətlərinə ziyan vuran bəzi qanunvericiliyi pozan hallara qarşı Vergi Məcəlləsi təkmilləşdirilmiş halda öz müdafiə planlarını ortaya qoydu.

Ən çox rast gəlinən sənədləşmə məsələlərində problem yaranan ciddi hesabat blanklarının təqdim olunmaması kimi qanunvericiliyin pozulması halları idi. Bu da öz növbəsində vergi ödəyicinə xərclərini sənədləşdirmək imkanı vermədiyinə görə səyyar vergi yoxlaması keçirən zaman vergi orqanlarına bəzi sanksiyalarının tətbiq edilməsi hüququnu verirdi. Nağd ticarətin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə ciddi hesabat blanklarının tətbiq olunmasındakı boşluqların bu il bəzi tədbirlərin köməyi ilə aradan qaldırılması planlaşdırılır. 2017-ci ildən elektron qaimənin tətbiqi bu sahədə atılan çox uğurlu addımdır ki, onun tətbiqi də zəruri xarakter daşıyır. Nağd alqı satqı zamanı yalnız nəzarət kassa aparatı çekinin təqdim olunmasının qanəedici olmaması, alış satış prosesində şəffaflığın təmin olunması məqsədi daşıyan ciddi hesabat blanklarının da təqdim edilməsi vergi ödəyicilərinin vəzifələri sırasına artırıldı. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə nəzarət isə səyyar və operativ vergi nəzarətinin payına düşür. Bu nəzarətin nəticəsinə qanun pozuntusu müəyyən edildiyi halda isə məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi də müəyyən olundu. Belə ki, səyyar və ya operativ vergi nəzarəti müddətində vergi ödəyicisinə aid olan malların alışını təsdiq edən ciddi hesabat blankları, yəni qaimə-faktura və ya elektron qaimə-faktura və ya elektron vergi hesab-faktura, idxal mallarına görə idxal yük gömrük bəyannaməsi, əgər mallar vergi ödəyicisinin özü tərəfindən istehsalı baş verdikdə qanunvericiliyə müvafiq şəkildə hazırlanan sənədlərdən ən azı biri olmadığı halda – alıcıya təqvim ili müddətində belə vəziyyətə ilk səfər yol verdikdə alınmış malların on faizi, ikinci səfər yol verdikdə iyirmi faizi, üç və daha çox dəfə olduqda qırx faizi həcmində cərimə tətbiq olunur. Alıcının bu sahədə maliyyə sanksiyasının tətbiqindən yayınma

məqsədilə mal alış zamanı diqqətlə davranması satıcının ehtiyatsızlığına da öz təsirini qoyur. Belə halda alıcı mal alan zaman qanunvericiliyin tələblərinə əsasən sənəd tələb etdiyi halda satıcı tələb olunan sənədləri təqdim edə bilməməsi alıcını başqa satıcıya yönləndirir. Satıcı da öz növbəsində alqı satqı prosesini həyata keçirmək üçün qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməli olacaq, qanunun tələblərinə uyğun sənədləşmə prosesini aparacaq.

Yeni qanunvericilik fəaliyyət növündən asılı olaraq vergi ödəyicilərinə nağd pul hesablaşmalarının aparılmasında da bəzi qaydalar tətbiq edilməsini irəli sürdü. Yeni qanunvericiliyin qüvvəyə minməsinədək vergi ödəyicilərinin hesablaşma hesablarında olan vəsaitlərinin nağdlaşdırılmasına məhdudiyyət yox idisə, qanunvericiliyin təkmilləşməsi bu sahədə də sözünü dedi. Fəaliyyət növündən asılı olaraq pul vəsaitlərinin nağd şəkildə xərclənməsinə limit qoyuldu. Əlavə dəyər vergisi ödəyiciləri və il ərzində iki yüz mindən artıq dövriyyəsi olan ticarət və iaş fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri ay ərzində otuz mindən artıq, digər vergi ödəyiciləri isə on beş mindən artıq nağd qaydada hesablaşmalar apara bilməz. Qanunvericiliyin bu hissəsinin pozulmasına görə, təqvim ili ərzində belə hala birinci dəfə yol verdikdə aparılan əməliyyatların 10 faizi, təqvim ili ərzində ikinci dəfə yol verdikdə aparılan əməliyyatların 20 faizi, təqvim ili ərzində üç və daha çox dəfə yol verdikdə isə aparılan əməliyyatların 40 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Hətta müəssisələr tərəfindən ödənilən əmək haqqlarının da nağd qaydada ödənilməsinə icazə verilmir. Bu, digər tərəfdən də bankların fəaliyyətinin daha da inkişaf etməsinə kömək etmiş oldu. Həmçinin hesablaşma hesablarındakı vəsaitin nağdlaşdırılması zamanı tətbiq olunan bir faiz sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi vergi orqanlarının vergi ödəyicilərinin hesablaşma əməliyyatlarına nəzarəti gücləndirmiş oldu. Bəzi fəaliyyət növlərinə isə sabit vergi məbləği müəyyən olundu. Məişət cihazlarının təmiri ilə məşğul olanlar, foto, audio video xidmətləri göstərənlər, fərdi evlərdə xidmətçi, bağban və sair kimi işlərlə xidmət göstərənlər sabit vergi məbləği ilə vergiyə cəlb olundu. Vergi Məcəlləsində bu sahədə edilən dəyişikliyə görə bəzi

fəaliyyət növlərinə stabil sadələşdirilmiş vergi müəyyən olunub. Ərazilər üzrə əmsalları nəzərə almaqla sabit sadələşdirilmiş qəbzini əldə etməklə öz fəaliyyətləri üzrə vergi məbləğlərini dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Bu sahədə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə operativ vergi nəzarəti bölmələrinə bəzi dəyişiklik edilərək, bu sahədə sabit sadələşdirilmiş vergi qəbzini əldə etməyən vergi ödəyicilərin aşkarlanması kimi vəzifələr operativ vergi nəzarətinin səlahiyyətinə verildi.

İlk baxışda vergitutma obyektlərinin sayının artırılması kimi görünən yeni təkmilləşdirilmiş vergi qanunvericiliyi əslində vergi sisteminin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, qeyri sahibkarlıq fəaliyyətinin, təhsil, səhiyyə kimi orqanların fəaliyyətini təmin edən dövlət büdcəsinin daxilolmalarında hamının səfərbər olmasına xidmət edir.

2017-ci il dəyişiklikləri ilə vergi sisteminə təqdim edilən Vergi Məcəlləsi vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini bu dəyişikliklərlə məhdudlaşdırmır. Əksinə vergi ödəyicilərində narahatlıq, narazılıq yaradan yoxlamaların sayını azaltmaq məqsədilə vergi ödəyicilərinə elektron şəkildə maliyyə nəzarətini həyata keçirmək imkanı yaratdı.

Digər tərəfdən də bu, antikorrupsiya fəaliyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Elektron formada nəzarət vəzifəli şəxslər tərəfindən korrupsiya əməllərinə maneəçilik törədir.

Vergi Məcəlləsinə 2017-ci ildən edilən daha bir dəyişiklik elektron audit kimi nəzarət formasının əlavə olunmasıdır. Elektron audit – vergi ödəyən elektron formada saxlanılan mühasibat məlumatlarına xüsusi proqram təminatıyla birbaşa və ya məsafədən çıxış imkanı yaradılmaqla yerinə yetirilən vergi yoxlamasıdır.²¹

Aparılma qaydaları uyğun icra strukturları tərəfindən müəyyən edilən elektron audit Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə əsasən vergi orqanlarının qərarına əsasən həyata keçirilir.

²¹ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2017-ci il, Maddə 13.2.68

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların strukturunda baş verən dəyişikliklər də daha çox nəzərə çarpır.

Bildiyimiz kimi, maliyyə nəzarəti sahəsində də cinayət məsuliyyətinə səbəb ola biləcək həddə də hüquq pozuntuları baş verir. Bu sahədə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün vergi sahəsindəki cinayətlərin tədqiqi ilə məşğul olan departament var. Vergi nəzarətini, vergi hüquqpozmalarına, vergi cinayətlərinə qarşı mübarizədə müvafiq tədbirlərin görülməsini həyata keçirən Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamenti öz fəaliyyətində Konstitusiyanı, Vergi Məcəlləsini, Cinayət Məcəlləsini, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, Vergilər Nazirliyinin Kollegiya qərarlarını, Respublikanın vergilər nazirinin qərarlarını, əmrlərini və Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamentinin Əsasnaməsini rəhbər tutur.

Vergi Məcəlləsinin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulan vergi orqanlarının hüquqları siyahısında maddənin 10 və 11-ci bəndlərində göstərilən «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» qanun ilə müəyyənləşdirilmiş vəziyyətlərdə və qaydalarda binalara (yaşayış sahələri istisna olmaqla), qurğulara və torpaq sahələrinə girmək və baxış keçirtmək; nəzarət formasında malın alqısını reallaşdırmaq hüquqları bu departamentə məxsusdur. Cinayət Məcəlləsinin 192-ci maddəsinə görə «qanunsuz sahibkarlıq», 193-cü maddəsinə görə «yalançı sahibkarlıq», 213-cü maddəsinə görə «vergi ödəməkdən yayınma» kimi cinayətlərin araşdırılması və təhqiqi də departament tərəfindən həyata keçirilir.

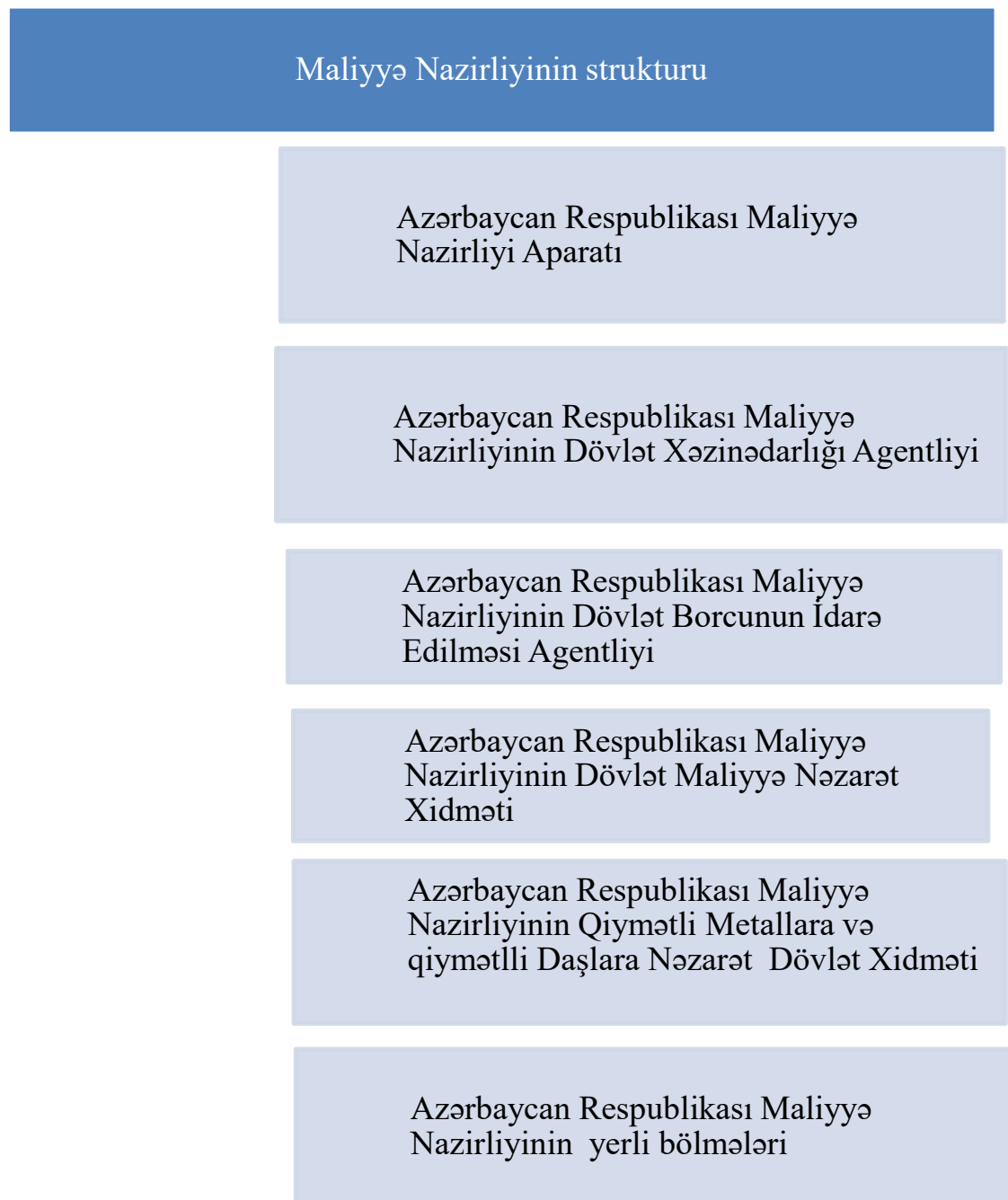
Azərbaycan Respublikasının Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamentinin Əsasnaməsində departamentin 44 sayda vəzifəsi qeyd olunsa da, bu vəzifələri vergi borcunun qanunla müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməməsi və digər vergi cinayətlərinə qarşı tədbirlərin qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirmək kimi ümumiləşdirmək olar.

Digər struktur dəyişikliyi Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin

fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 2009-cu il fevralın doqquzunda qəbul edilmiş 48 nömrəli fərmanı ilə bir sıra nəzarət strukturlarının yaradılması oldu.

Qeyd olunan Fərmanın 4-cü bəndinə əsasən Maliyyə Nazirliyinin strukturu aşağıdakı kimi müəyyən olundu (Sxem 6):

Sxem 6. Maliyyə Nazirliyin strukturu.

Fərmanın 5-ci bəndinə əsasən, Maliyyə Nazirliyinin vəzifələrini, Maliyyə Nazirliyinin hüquqları, Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təşkili kimi təkmilləşdirilmiş halda “Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsi” təsdiq edildi.

Təkmilləşdirməni həyata keçirən bu Fərmanın digər bir istiqaməti Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığının bazasında Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin yaradılması, həmçinin Əsasnamənin təsdiq edilməsi oldu.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi ölkə büdcəsinin xəzinəsi funksiyasını tətbiqini reallaşdıran və bu sahədəki maliyyə əməliyyatlarının hesabatını yerinə yetirən, büdcə təşkilatları önündə xərclər üzrə öhdəlikləri dövlətin adından qəbul edən, dövlətə məxsus olan maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarəsi, bu vəsaitlərin daxil olması və sərf olunmasının məqsədəuyğun olması sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra strukturudur.²² Öz fəaliyyətini həyata keçirərkən aşağıdakı qanunvericilik aktlarını əsas götürür:

- Konstitusiyanı,
- Maliyyə sahəsində mövcud qanunları,
- Ölkə prezidentinin müvafiq sahədəki fərman və sərəncamlarını,
- Nazirlər Kabinetinin uyğun olaraq qərar və sərəncamlarını, Respublikamızın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri,
- Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini,
- Maliyyə nazirinin əmr və sərəncamlarını,
- Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi barəsində Əsasnamə.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin fəaliyyət sahələri isə aşağıdakılardır:

- büdcə öhdəliklərinin götürülməsi və onların çərçivəsində kreditor borcların ödənilməsini reallaşdırır,
- dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş layihəyə uyğun olaraq icra olunmasına nəzarəti yerinə yetirməklə ölkə büdcəsinin gəlirlərinin büdcəyə daxil olmasını və müəyyən istiqamətlər üzrə sərfiyyatını təmin edir,

²² Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnamə.

- dövlət xəzinədarlığının təkmilləşdirilməsini, vahid xəzinə hesabının idarəsini və bu hesabdən vəsaitin sərfiyyatına sərəncam verilməsini təmin edir;

- qanunvericiliklə təyin edilmiş şəkildə həmçinin başqa istiqamətlərdə də fəaliyyət göstərir.

Fəaliyyətində Konstitusiyanı, respublikanın bu sahədəki qanunlarını, ölkə başçısının müvafiq sahədə olan fərman və sərəncamlarını, Nazirlər Kabinetinin uyğun sahələrdəki qərar və sərəncamlarını, dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsini, ölkənin maliyyə nazirinin əmr və sərəncamlarını və xüsusi olaraq öz Əsasnaməsini rəhbər tutan Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi adından göründüyü kimi qanunvericiliyə müvafiq şəkildə dövlətin borcalmalarının reallaşdırılmasını təmin edən, borcun və zəmanətlərin, həmçinin digər dövlətlərin ölkəmizin büdcəsinə olan borcunun qeydiyyatını yerinə yetirməklə reyestr xidməti göstərir, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını reallaşdıran, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını və ölkə büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitini idarə edən icra hakimiyyəti strukturudur. Auditor fəaliyyəti barədə olan qanunvericilik ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamədən, dövlətimizin dəstəklədiyi beynəlxalq müqavilələrdən, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası tərəfdindən tanınmış dörd beynəlxalq audit standartından ibarətdir. Hətta bu maddədə qeyd olunmuşdur ki, əgər dövlətimizin dəstəklədiyi beynəlxalq müqavilələrdə bu Qanundan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə o zaman beynəlxalq müqavilələrin maddələri əsas kimi götürülür.

Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- reyestr fəaliyyəti kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun, dövlət zəmanətinin və başqa dövlətlərin respublikamıza olan borcunun reyestrini reallaşdırır; dövlət borcalmalarının və dövlət zəmanətlərinin verilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir,

-dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitini və vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada idarə edir və ya idarəetməyə verir;

- dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi şərtlərini işləyib hazırlayır və emissiyasını həyata keçirir;

-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Maliyyə Nazirliyinin struktur vahidlərinin özünə müvafiq olan fəaliyyət istiqamətləri respublikamızda maliyyə nəzarətinin üdudlarının geniş olmasından xəbər verir. Lakin bütün bunlarla yanaşı bazar iqtisadiyyatının tələblərinə daha dolğun şəkildə cavab verən bəzi effektiv tədbirlər planının hazırlanması məqsəduyğun olardı:

-Respublikamızda zəif inkişafı xarakterik olan Dövlət Statistika Komitəsinin fəaliyyətini genişləndirmək,

-Fəaliyyətindən asılı olmayaraq bütün fiziki və hüquqi şəxslərin, eləcə də dövlət orqanlarının özlərinin dolğun və düzgün şəkildə statistik hesabat təqdim etməyə təşviq etmək istiqamətlərini müəyyən etmək,

-Maliyyə nəzarətinin statistik təhlilinin aparılması,

-Maliyyə nəzarəti sahəsində araşdırma və tədqiqlərlə mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin hazırlanması,

-Maliyyə nəzarəti sahəsində fəaliyyət istiqamətlərinin və struktur bölmələrinin kəmiyyət cəhətdən deyil, keyfiyyətinin artırılması,

-Vahid nəzarət sisteminin yaradılması,

-Həmçinin elektron nəzarət sisteminin yaradılması istiqamətində islahatların aparılması,

-Təcrübəli kadr və mütəxəssislərin nəzarət sistemində cəlb olunması,

-Beynəlxalq təcrübənin daha dərinlən öyrənilməsi üçün kadrların xarici ölkələrdə maliyyə nəzarəti sahəsi üzrə peşə hazırlığını keçməsi üçün hazırlıqların görülməsi,

-Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiya edilərək əlaqələndirilməsi,

-Audit xidmətinin inkişafı, audit sahəsində mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün kadr islahatlarının aparılması,

-Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi,

-Təsərrüfat subyektlərinin könüllü auditə meyl etməsi üçün təşviqedici islahatların aparılması,

-Audit sisteminin daha çox ali dövlət orqanları üçün müsbət rəy verən orqan kimi deyil, həm də mühasibat və maliyyə sahəsində məsləhətlər verən köməkçi orqan kimi fəaliyyət göstərməsi və sairə.

Nəticə

Dövlətin idarəetmə siyasətinin bir hissəsi kimi çıxış edən maliyyə nəzarəti bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bir dövrdə dövlətin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlər sistemindən əsası kimi çıxış edir. Dövlətin dayaq sistemi dövlət büdcəsidir ki, dövlətin büdcəsinin gəlir və xərclərinin müəyyən edilməsi üzərində nəzarət mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əsasən iki formada – dövlət və qeyri dövlət nəzarəti formasında özünü göstərən maliyyə nəzarəti bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq kəskin dövlət nəzarətinin rolunun qeyri dövlət nəzarəti ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat subyektlərinə azad və sərbəst fəaliyyət imkanı veridiyindən ciddi şəkildə olan nəzarəti də yumşaldaraq qeyri dövlət nəzarəti sektoru inkişaf etməyə başladı.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin bölüşdürücü funksiyasının təzahürü olan nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Sırf büdcə sistemi ilə əlaqəli olan maliyyə nəzarəti büdcə vəsaitlərinin cəlb olunması, cəlb olunan vəsaitin maliyyənin bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə bölüşdürülməsi və bu bölgüyə nəzarət sistemidir.

Büdcə sistemi dövlətin iqtisadiyyatının özəyi olduğundan bir sıra dövlət orqanlarının əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti bir sıra orqanlar vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi və sairədir. Bundan başqa bir sıra orqanlar da vardır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz orqanların strukturunda yer alaraq fəaliyyət göstərir.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinə görə büdcə, vergi, maliyyə tənzimlənməsi kimi təsnifləşdirmək olar.

Büdcə nəzarəti əsasən Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Maliyyə Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti həyata keçirir.

Vergi nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi və onun struktur vahidləri tərəfindən qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hallarda və çərçivədə həyata keçirilir.

Vergi nəzarəti müasir dövrdə çox irəliləmiş, inkişafının tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dövlət orqanlarının və dövlət vəzifəli şəxslərinin hər il müzakirəyə çıxardığı iqtisadi məsələlər sırasında vergi tənzimlənməsi mühüm yer tutur. Vergi nəzarəti getdikcə elektron sistemə keçid etməklə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bazar iqtisadiyyatına keçiddən əvvəl yalnız dövlət nəzarəti mövcud idi, təsərrüfat subyektləri ciddi şəkildə təftiş və nəzarət olunurdu. Bazar iqtisadiyyatı da nəzarəti həyata keçirir, lakin elektron sistemə keçid təsərrüfat subyektlərinə uzaqdan nəzarət etmək imkanı yaratdığından sahibkarlığa mənəvi zərər vurmadan baş tutur.

Maliyyə nəzarəti sahibkarlığın inkişafına kömək etməklə yanaşı, dövlət orqanları və ya vəzifəli şəxsləri tərəfindən yaran biləcək korrupsiya əməllərinin də qarşısını alır. Təsədüfi deyil ki, “Korrupsiya ilə mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda fəaliyyətindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinə qarşı bəzi maliyyə tələbləri irəli sürülmüşdür. Ölkə başçısının 2012-ci il sentyabr ayının beşində qəbul edilən sərəncamı ilə təsdiq edilən korrupsiya əleyhinə 3 illik fəaliyyət planı mühüm istiqamətlərindən biri - maliyyə nəzarəti sahəsində qeyri dövlət nəzarətinin, yəni audit xidmətinin inkişafı üçün təkmilləşdirici planlar nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusən audit sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra planların icra olunması Auditorlar Palatasından tələb olunurdu. Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə aid 2012-2015-ci illər üçün fəaliyyət planına görə 2013-cü ildə audit inkişaf layihəsi hazırlandı və layihənin əsas maddələri bir sıra beynəlxalq forum və konfranslarda iştirakçıların ixtiyarına

verildi. Misal olaraq, 2013-cü ildə dördüncü Avrasiya forumunda, yenə həmin ildə otuz sentyabr – iki oktyabr tarixləri aralığında Dünya Bankının təşkilatçılığı ilə Vyana şəhərində keçirilən maliyyə hesabatı və audit barəsində reallaşdırılan konfransda, eyni ilin noyabrın altısı tarixində Rumıniyada Maliyyə Auditorları Palatasının təşkilatçılığı ilə reallaşdırılan beynəlxalq iclasda tədbir iştirakçılarının mülahizəsinə təqdim olundu.

Xüsusən korrupsiya ələhinə siyasətin həyata keçirilməsində maliyyə nəzarətinin artırılması məqsədilə auditin inkişafına yönələn bu konsepsiya korrupsiya ələhinə mübarizə kimi çirkli pulların yuyulması və s. bu kimi məsələlər üzrə audit sahəsində müvafiq dövlət qurumları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi islahatların reallaşdırılmasını zəruri sayırdı.

2007-2008-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarından başlayan beynəlxalq maliyyə böhranı bütün dünya ölkələrinə nüfuz edərək onların bank, valyuta, büdcə sistemində ciddi zərbələr vurdu. Milli valyutanın səviyyəsinin sabit saxlanılması üçün tələb olunan xərclər dövlət büdcəsindən ödənilməli, xarici valyuta səviyyəsinin milli valyuta səviyyəsini keçib milli valyutanın dəyərinin aşağı düşməsinə imkan verilməməlidir.

Büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi məqsədilə isə artıq büdcənin tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirən digər dövlət orqanlarının vəzifələri siyahısına əlavə olundu. İlk baxışda vergitutma obyektlərinin sayının artırılması kimi görünən yeni təkmilləşdirilmiş vergi qanunvericiliyi əslində vergi sisteminin əhatə dairəsinin genişlənməsinə, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətinin, təhsil, səhiyyə kimi orqanların fəaliyyətini təmin edən dövlət büdcəsinin daxilolmalarında hamının səfərbər olmasına xidmət edir.

Auditorlar Palatasının təqdim etdiyi illik hesabatlarda respublikamızın prezidentinin 2012-ci il sentyabr ayının beşində qəbul etdiyi sərəncam ilə təsdiq edilən Korrupsiya ələhinə fəaliyyət planına görə 2012-2020-ci illərdə icrası nəzərdə tutulan bəzi planların yerinə yetirilməsində görünür. Məsələn, 2016-cı il üzrə təqdim etdiyi illik hesabatda Auditorlar Palatası audit konsepsiyasının ikinci bölməsinin

üçüncü və dördüncü bəndlərinə, yəni “Auditor xidməti sahəsində qadağaların beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması” və “Şəffaf araşdırma və sanksiyalar sisteminin tətbiqi” bəndlərinə və həmçinin Auditorlar Palatası Şurasının “Auditor xidməti sahəsində araşdırma və intizam tədbirləri sistemi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi barədə” 2015-ci il 25 noyabr tarixli 269/1 sayılı qərarının 3-cü bəndinə əsasən “Auditor xidməti sahəsində araşdırma aparılması və intizam tədbirlərinin tətbiq edilməsinə dair Qaydanın” layihəsi hazırlanmış və rəhbərliyə verilmişdir.

Antikorrupsiya siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək məqsədilə 28 iyun 2016-cı ildə Auditorlar Palatasının təşkil etdiyi “Korrupsiya ilə mübarizədə və şəffaflığın artırılmasında auditorlar qarşısında duran vəzifələr” mövzusunda dəyirmi masa keçirilmiş, antikorrupsiya siyasətinin təmin olunmasında auditin müstənasız rolu barədə müzakirələr aparılmışdır.

İyirmi beş iyun 2003-cü il tarixində Vergilər Nazirliyi və Auditorlar Palatası arasında imzalanmış Partnyorluq Sazişinin müddəalarına görə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət göstərmək prinsipinə əsaslanaraq məcburi auditdən keçməli olan və keçməyən subyektlərin müəyyən olunması və onlara elektron kargüzərlik sistemi vasitəsilə müvafiq məktubların göndərilməsi təmin edilmişdir. Bu sahədə məsuliyyətin tətbiq olunmamasının yolverilməzliyini nəzərə alaraq məcburi auditdən keçməli olan təsərrüfat subyektlərinin elektron bazada olan məlumatlarından mobil telefon nömrələri müəyyən edilərək Vergilər Nazirliyi tərəfindən sms (qısa mesaj) məlumatlandırılma aparılmışdır.

Bununla yanaşı bəzi sahədə yeniliklərin edilməsi üçün təkliflər, tövsiyələr vermək də münasib sayılır:

- Audit xidmətinin məcburiliyi ilə yanaşı ondan imtina edən təsərrüfat subyektlərinin səbəblərinin araşdırılması və müvafiq sahədə işlərin görülməsi,

- Audit xidmətinin könüllülük prinsipi və buna əməl edən subyektlərin müəyyənləşdirilməsi, onları könüllü auditə sövq edən amillərin araşdırılması və tapılması,

-Elektron auditin yeni yaranmasına baxmayaraq fəaliyyət sahəsinin daha da genişləndirilməsi,

-Audit sahəsində vergi ödəyicilərinin sərbəst istifadə edə biləcəyi elektron bazanın yaradılması və sair.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2017-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2017-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2017-ci il
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi, 2017-ci il
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2017-ci il
6. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə
7. Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamentinin Əsasnaməsi
8. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnamə
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi haqqında Əsasnamə
11. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında Əsasnamə
12. Azərbaycan Respublikasının Auditor fəaliyyəti haqqında Qanunu
13. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Qanunu
14. Auditorlar Palatasının Əsasnaməsi
15. Auditorlar Palatasının illik hesabatları
16. “Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu”, Ələkbərov Ə.Ə, Bakı-2005
17. “Maliyyə” D. Bağirov, Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2011-ci il
18. “Vergi auditi”, dərs vəsaiti, Bağirov.D.A, Bakı-1999
19. Maliyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2001-ci il.
20. “Vergi nəzarəti”, Bağirov.D.A, Bakı-2006

21. Maliyyə nəzarəti və audit” fənni üzrə metodik göstəriş, İqtisad Universiteti, 2013-cü il
22. “Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi”, dərs vəsaiti, L.Q.Xodov,
23. “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr”, A.F.Musayev, A.A,Hüseynov, Y.A.Kəlbəyev, 2002-ci il
24. “Maliyyə nəzarəti» Bəybala Xankisiyev, 2002-ci il.
25. “Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti”, Vidadi Zeynalov, 2012-ci il.
26. “Audit” dərs vəsaiti, V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə, 2001.
27. Müstəqillik haqqında Mexico Bəyannaməsi Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Standartları (ISSAI), Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı (İNTOSAI), <http://www.intosai.org>.
28. <http://www.taxes.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi
29. <http://www.economy.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
30. <http://www.maliyye.gov.az/>- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi

Summary

Speaking as part of the state financial control management policy at a time of market economy system as the basis of important measures taken by the government to act. State support system in the state budget, the state budget revenues and control over expenses is important.

The ability to operate in a market economy, free and independent entities, which strictly controls veridiyindən control of the non-governmental sector began to soften.

Financial control function, which is the manifestation of the function derived from the distribution of funds. Just because the budget system of financial control in connection with the involvement of the budget funds, funds of funds involved in the distribution and the distribution of the distribution function of the control system. Since the foundation of the economy of the state budget system to operate in conjunction with a variety of causes.

Authorities in Azerbaijan is carried out through a series of financial control. Azerbaijan's Accounting Chamber, the Chamber of Auditors of Azerbaijan Republic, the Central Bank, Ministry of Finance, the State Customs Committee, the Ministry of Taxes of Azerbaijan respublikasını and so on. In addition, there are a number of other bodies, taking the place of the above-mentioned bodies operate.

According to the authorities carrying out financial control of the budget, tax, financial regulation can be classified as.

Under the supervision of the Ministry of Finance and Budget, Accounting Chamber, the Central Bank, which operates under the Ministry of Finance of the State Treasury, State Financial Control Service of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan is implementing.

Резюме

То время системы рыночной экономики в качестве основы важных мер, принимаемых правительством, чтобы действовать. Государственная система поддержки в государственном бюджете, доходы государственного бюджета и контроль за расходы важны.

В основном две форма - государственные и негосударственный финансовый контроль проявляется в виде контроля в зависимости от уровня развития рыночной экономики и роли сильного государственного контроля привела к замене негосударственного контроля.

Способность работать в условиях рыночной экономики, свободных и независимых организаций, которые строго контролирует veridiyindən контроль неправительственного сектора начали смягчаться.

Функция распределения, которая является проявлением финансового контроля средств поступает от надзора. Просто потому, что бюджетная система финансового контроля в связи с привлечением бюджетных средств, средств фондов, участвующих в распределении и распределение функции распределения системы управления.

Бюджетная система является основой экономики государства, в сотрудничестве с национальными органами власти, работать в различных причин.

Власти в Азербайджане осуществляются через ряд финансового контроля. Счётная палата Азербайджана, Палата Аудиторов Азербайджанской Республики, Центральный банк, Министерство финансов, Государственный таможенный комитет, Министерство налогов Азербайджан respublikasının и так далее. Кроме того, существует целый ряд других органов, происходящий в структуре вышеупомянутых органов функционируют.

Referat

Hər bir ölkə sağlam iqtisadiyyata, sağlam iqtisadiyyat isə düzgün maliyyə siyasətinə əsaslanır. İqtisadiyyatın səviyyəsi maliyyə göstəricilərindən asılıdır. Çünki iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edən dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin yaradılması və xərclənməsi maliyyə münasibətlərinin qurulmasının əsas vəzifəsidir.

İqtisadi münasibətlərin əsas qolu kimi maliyyə münasibətləri iqtisadiyyatın hər sahəsində müəyyən təsirə malikdir. Adətən maliyyə münasibətləri dedikdə ağla ilk gələn pul münasibətləri olur. Maliyyə, pul münasibətlərini ifadə edir, amma bütün pul münasibətləri yox, onun müəyyən hissəsi ilə məhdudlaşır. Yəni maliyyə münasibətləri pul münasibətlərindən məhdud anlayışdır. Pul ümumi ekvivalent rolunu oynayaraq iqtisadiyyatın hər sahəsinə aid olan məsrəflərin ölçü vahidi kimi istifadə olunur. Bir birindən funksiyalarına görə də fərqlənən maliyyə və pul anlayışı, qarşılıqlı əlaqədə olan iki müxtəlf anlayışdır. Həmişə pul formasına malik olan maliyyənin mövcudluğunun şərti də pulun özüdür.

Maliyyə münasibətləri pul münasibətlərinin bir hissəsini əhatə edərək milli gəlir və ümumi daxili məhsulun bölgüsünün iqtisadi aləti olub maliyyə resurslarının yaradılması və xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə birbaşa pul vəsaitlərinin deyil, pul vəsaitlərindən ibarət fondların yaradılması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar insanlar arasında yaranan münasibətləri əhatə edir. Bu fondların vəsaitlərinin hərəkəti nəticəsində yaranan pul münasibətləri maliyyə münasibətlərini yaradır.

Maliyyə münasibətlərini yaradan pul vəsaitləri fondları özü mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri mərkəzləşdirilmiş fondlar müəssisələrin yığım, istehlak və ehtiyat fondlarını özündə cəm etməklə təsərrüfat subyektləri səviyyəsində olan fondlardır. Amma mərkəzləşdirilmiş fondlar isə müxtəlif hakimiyyət orqanlarının fondları və büdcədən kənar fondları özündə cəm etməklə dövlət səviyyəsində olan fondlardır.

Hər bir iqtisadi sferada qarşılıqlı münasibətlərdən doğan maliyyə münasibətləri öz vəzifələrini maliyyənin funksiyaları vasitəsilə yerinə yetirir. Fond və büdcələrə

vəsaitin toplanması, sonradan bölgüsü və təkrar bölgüsünü maliyyə bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə həyata keçirir. Bu funksiya vasitəsilə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü təşkil olunur ki, milli gəlir yığım fondu və istehlak fondu olmaqla iki yerə bölünür. Bu iki fondun nisbəti iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Çünki dövlət təsərrüfatçılığının nəticələrinə səmərəli şəkildə təsir etmək üçün milli gəliri bölüşdürmək ən yaxşı vasitədir. Bu bölgüdən sonra yenidən bölgü baş verir ki, bu da milli gəlir yaratmayan təhsil, səhiyyə kimi bəzi sferaların inkişafının zərurətindən doğur. Yəni nəticə etibarilə milli gəlir istehlak və yığım fonduna, sonradan isə yenidən istehsal və qeyri istehsal sferalarına bölünür. Bu, maliyyənin bölüşdürücü funksiyasının makro səviyyədə izahı idi.

Maliyyə bölüşdürmək vəzifəsini həm də müəssisə səviyyəsində həyata keçirir. Çünki maliyyə münasibətləri mərkəzləşmiş və qeyri mərkəzləşmiş fondların fəaliyyəti baş verərkən yaranan münasibətlərdir. Müəssisə səviyyəsində, yəni qeyri mərkəzləşmiş fondların yaradılması və bölgüsü də maliyyənin bölüşdürücü funksiyası nəticəsində baş verir. Təsərrüfat subyektlində malların, məhsulların, həmçinin pul vəsaitlərinin hesabına fondlar yaradılır və əmək haqqı, xammal və material kimi xərclərin ödənilməsinə yönəldilir. Digər tərəfdən də gəlirlər və xərclər arasında yaranan fərqdən xalis gəlir əmələ gəlir ki, onun da qanunvericiliklə müəyyən olunan hissəsi büdcəyə köçürülərək büdcə gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edir.

Maliyyənin digər mühüm funksiyası nəzarətdir ki, bölüşdürücü funksiyası bunun olmasını labüd edir. Maliyyə bu əhəmiyyətli vəzifəsini iki yolla həyata keçirir: manatla və maliyyə orqanları vasitəsilə. Manatla nəzarət müəssisə daxilində, müəssisələr arasındakı, həmçinin yuxarı orqanlar tərəfindən baş verir. Müəssisə daxilində pul vəsaitləri hesabına yaradılan fondların düzgün bölgüsünə nəzarət; müəssisələr arasında malların, hazır məhsulun göndərilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və bunlarının qarşılığının ödənilməsinə nəzarət, yuxarı təşkilatlar tərəfindən müəssisələrin büdcə qarşısındakı öhdəliklərinin yaranması və ödənilməsinə nəzarət manatla edilir.

Maliyyə orqanları vasitəsilə nəzarət isə pul vəsaitlərinin qanuna müvafiq şəkildə xərclənməsinə, büdcəyə vergilərin tam həcmdə və vaxtında ödənilməsi ilə bağlı keçirilir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası,
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının Nəzarət şöbəsi,
- Dövlət Gömrük Komitəsi,
- Auditorlar Palatası.

Yuxarıda qeyd olunan dövlət orqanları müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının maliyyə sahəsində atdığı ciddi addımların nəticəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid on ilə yaxın zamanı əhatə etməklə iqtisadi sahədə yeni islahatların aparılması ilə məşğul oldu. 2000-ci ildən etibarən artıq aparılmış islahatların nəticəsi kimi mühüm iqtisadi qanunlar və qanunvericilik aktları qəbul olunmağa başladı.

Mühüm maliyyə nəzarəti orqanı Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi maliyyə nəzarət xidmətinin, Auditorlar Palatasının yaradılması; Azərbaycan Respublikasının Büdcə sistemi haqqında Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ölkəmiz üçün müstəqillikdən sonrakı illər ərzində əldə etdiyi nailiyyətlərdir.

Hər il iqtisadi mühitin dəyişməsinin labüd etdiyi yeni qanunvericilik aktlarının tərtibi, mövcud qanunvericiliklərə edilən dəyişiklik inkişaf edən iqtisadiyyatın yeni tələblərinə cavab verməyə çalışır. Nəzarət də bazar iqtisadiyyatı yaşayan ölkə üçün təsərrüfat subyektlərinin azad fəaliyyətinə maneçilik edən amil kimi deyil, əksinə onların fəaliyyətində etdikləri nöqsanları aradan qaldırmaq, gələcəkdə maliyyə siyasətlərinə ciddi zərbə vura biləcək proseslərdən sığortalamaq üçün bir növ köməkçi xarakteri daşıyır.

Tədqiqat işinin predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkmilləşən iqtisadiyyatın tələbindən doğan güclü maliyyə nəzarəti sisteminin funksiyaları, vəzifələri, hüquqi bazası, maliyyə nəzarəti orqanları, maliyyə nəzarəti sahəsindəki islahatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin obyektı kimi maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində vəziyyəti, aktuallığı, dövlətin nəzarət siyasətində maliyyə nəzarətinin yeri və rolu, maliyyə nəzarəti orqanları və onların hüquqi bazası təşkil edir.

Tədqiqat işində məqsəd maliyyə nəzarətinin inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması, iqtisadi durumun maliyyə nəzarətinə təsiri, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun maliyyə nəzarətinin funksiyaları təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsədinə çatmaq üçün qarşısına qoyduğu vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə nəzarətinin meydana gəlməsi, funksiyalarının tədqiqi,
- maliyyə nəzarətinin növlərinin araşdırılması,
- dövlət və qeyri dövlət maliyyə nəzarətinin fərqlərinin aydınlaşdırılması,
- audit nəzarətinin maliyyə nəzarəti sistemində yeri və rolunun öyrənilməsi,
- Respublikamızda mövcud maliyyə nəzarəti və bu sahədə aparılan islahatlar,
- Respublikamızda maliyyə nəzarət orqanları və onların funksiyalarının öyrənilməsi,
- Maliyyə nəzarəti sistemində mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində aparılan islahatlar.

Tədqiqat işində maliyyə sahəsində mövcud yerli və xarici ədəbiyyatlardan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Vergi və İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Hesablama Palatasının illər üzrə hesabatları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə Nəzarət Xidmətinin Əsasnaməsi və digər qanunvericilik aktlarından istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işində bəzi yeni məqamlar irəli sürülərək təkliflər hazırlanmışdır:

- Maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud beynəlxalq təcrübə və müsbət nəticələr əldə olunan tədbirlər planının hazırlanması,

-Maliyyə nəzarəti sahəsində elektronlaşmış nəzarət metoduna keçməklə nəzarətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə maneçilik yaratmadan keçirilməsi üçün elektron informasiya bazasının işlənib hazırlanması,

-Audit fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə audit xidmətləri göstərən müəssisələr üçün bəzi iqtisadi güzəştlərin tətbiq olunması, sərbəst auditorlar üçün illik rüsumların azaldılması ilə audit fəaliyyətinin genişləndirilməsi,

-Bütün iqtisadi subyektlərin ətraflı informasiya təminatının ödənilməsi məqsədilə maliyyə nəzarəti sahəsində təlim və tədris bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və sair.